

Eindrapport Natuur breed deel D

Ondernemers aan het woord

Over hun ervaringen met agrarisch natuurbeheer en het project Natuur breed

stelsysteem

innovatie

WAGENINGENUR

For quality of life

Eindrapport Natuur breed deel D

Ondernemers aan het woord

Over hun ervaringen met agrarisch natuurbeheer en het project Natuur breed

Redactie: A.J.C.M. van Beek en G.K. Hopster (PPO)

Praktijkonderzoek Plant & Omgeving B.V.

oktober 2005

© 2005 Wageningen, Praktijkonderzoek Plant & Omgeving B.V.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Praktijkonderzoek Plant & Omgeving.

Foto's: Praktijkonderzoek Plant & Omgeving (tenzij anders vermeld)

Praktijkonderzoek Plant & Omgeving B.V. is niet aansprakelijk voor eventuele schadelijke gevolgen die kunnen ontstaan bij gebruik van gegevens uit deze uitgave.

Het project Natuur breed is onderdeel van het LNV-onderzoeksprogramma Multifunctionele bedrijfssystemen.

Natuur breed is uitgevoerd door:

Praktijkonderzoek Plant & Omgeving (sectoren Akkerbouw, Groene Ruimte en Vollegrondsgroenten, Bomen, Bollen, Fruit) en Praktijkonderzoek van de Animal Sciences Group, in samenwerking met Plant Research International en Bureau Praedium,

met medewerking van:

Samenwerkingsorgaan Duin- & Bollenstreek, agrarisch natuur- en landschapsvereniging Geestgrond, Landschapsbeheer Zuid-Holland, Natuur breed deelnemers, stichting agrarisch natuurbeheer de Rietgors, stichting Stimuland, agrarisch natuurvereniging Tusken Tsjükemar en Tsjonger, Vlinderwerkgroep Hoeksche Waard, natuur- en landschapsvereniging Wierde en Dijk.

Natuur breed is gefinancierd door het Ministerie van LNV, Provincie Groningen, LIB (Landbouw Innovatie Bureau) Brabant, Provincie Zuid-Holland, Provincie Drenthe/EU (POP Drenthe), Provincie Overijssel/EU (POP Overijssel) en Rabobank Nederland.

Natuur breed is mede mogelijk gemaakt door financiële steun van het Europese Oriëntatie en Garantiefonds voor de Landbouw.

De Natuur breed eindrapporten deel A t/m D zijn digitaal beschikbaar op www.syscope.nl (onder multifunctioneel – praktijk)

Praktijkonderzoek Plant & Omgeving B.V.

Adres : Edelhertweg 1, Lelystad
: Postbus 430, 8200 AK Lelystad
Tel. : 0320 – 29 11 11
Fax : 0320 – 23 04 79
E-mail : info.ppo@wur.nl
Internet : www.ppo.wur.nl

Voorwoord

De afgelopen jaren is er steeds meer aandacht gekomen voor agrarisch natuurbeheer. Het is echter niet nieuw. In vroegere tijden was natuur veel meer een integraal onderdeel van de bedrijfsvoering en werd die natuur bewust of onbewust actief beheerd. Landschapselementen werden onderhouden als onderdeel van de bedrijfsvoering, bijvoorbeeld als veekering, en overhoeken en perceelsranden boden ruimte aan flora en fauna. Met de komst van intensievere productiemethoden en de daarop volgende ruilverkavelingen is de natuur op veel plekken min of meer uit de bedrijfsvoering verbannen. En dat is jammer, want de natuur in het agrarische cultuurlandschap is waardevol. Door de dynamiek die op het platteland heerst en de vele gradiënten die er voorkomen - zoals overgangen van nat naar droog en van voedselarm naar voedselrijk - kunnen er veel verschillende, soms zeldzame planten- en diersoorten leven.

Tegenwoordig wordt weer vaker ruimte geboden aan de natuur op agrarische bedrijven. Nu op een professionele manier, als bron van neveninkomsten. Steeds meer agrariërs zien mogelijkheden voor natuur op hun bedrijf en het areaal agrarische natuur blijft toenemen.

Het is voor veel ondernemers echter lastig om de natuurelementen op een goede manier in hun bedrijfsvoering in te passen. Een bedrijfsnatuurplan biedt dan uitkomst. Een plan waarin staat welke elementen in de bedrijfsvoering passen en hoe je ze moet aanleggen en onderhouden.

Bedrijfsnatuurplannen waren de basis van het project Natuur breed, waarin een methode voor het objectief opstellen van deze plannen werd ontwikkeld en direct in de praktijk werd getoetst op 33 bedrijven uit 5 landbouwsectoren. Bij het opstellen van de plannen werd rekening gehouden met het landschap waarin de bedrijven liggen, het beleid dat van kracht is en de bedrijfsvoering, iets wat tot dan toe niet of nauwelijks gebeurde.

De ervaringen van onderzoekers en ondernemers met het opstellen en uitvoeren van bedrijfsnatuurplannen volgens de 'Natuur breed methode' zijn waardevol voor zowel ondernemers als beleidmakers. Tijdens het project is veel gecommuniceerd met verschillende doelgroepen over de uitgevoerde activiteiten en de tot dan toe behaalde resultaten. Nu zijn alle verzamelde resultaten en ervaringen die in vijf jaar tijd in het project zijn opgedaan bijeengebracht in 4 eindrapporten. Op deze manier is de opgedane kennis beschikbaar voor iedereen die er behoefte aan heeft. Dit kan een bijdrage leveren aan een toename van het areaal agrarische natuur in Nederland.

Onze dank gaat uit naar de 33 bedrijven die hebben deelgenomen aan Natuur breed. Zij hebben hun bedrijf 'beschikbaar' gesteld voor het uitvoeren van een bedrijfsnatuurplan en actief deelgenomen aan het project. Hun betrokkenheid is van grote waarde geweest voor het onderzoek. Ook willen we alle vrijwilligers bedanken die veldwaarnemingen op de bedrijven hebben uitgevoerd en de agrarisch natuurverenigingen voor de prettige samenwerking.

Andries Visser

Programmaleider Onderzoeksprogramma Multifunctionele bedrijfssystemen

Namens het projectteam Natuur breed

Samenvatting

Binnen het project Natuur breed zijn voor 27 agrarische bedrijven bedrijfsnatuurplannen opgesteld en tot uitvoering gebracht. Om meer inzicht te krijgen in de ervaringen van de deelnemers met agrarisch natuurbeheer is twee keer een vragenlijst voorgelegd. De eerste betrof een enquête die inging op het bedrijfsnatuurplan, de tweede was een uitgebreide vragenlijst naar de ervaringen met agrarisch natuurbeheer en het project Natuur breed. De resultaten van deze vragenlijsten staan in dit rapport beschreven.

Uit het onderzoek naar de ervaringen blijkt dat ruim drie kwart van de Natuur breed deelnemers door deelname aan het project anders tegen agrarisch natuurbeheer aan is gaan kijken. Veelal zijn de deelnemers nu bewuster en enthousiaster over het onderwerp en door de goede inpasbaarheid is ook de uitvoering meegevallen. De deelnemers ervaren ook veel voordelen van agrarisch natuurbeheer. De verhoging van de eigen beleving op het bedrijf, het verbeteren van het imago en het krijgen van een vergoeding zijn hierbij het meest genoemd. Als nadelen zijn door een aantal deelnemers de toename van onkruiden in ingezaaide bloemenranden en bestaande onkruidhaarden genoemd.

Het beheer van de natuur- en landschapselementen werd door de meeste deelnemers zelf uitgevoerd. Een aantal deelnemers is zelf niet in bezit van de juiste apparatuur waardoor ze het moeten uitbesteden of moeten lenen. De werkzaamheden zijn volgens de deelnemers over het algemeen goed uit te voeren. Soms komt echter het tijdstip van maaien van sloottaluds vanuit ecologisch oogpunt niet overeen met die van de schouwplicht. Ook vinden sommige ondernemers de drie meter brede natuurstroken aan de smalle kant in verband met de machines die nodig zijn voor het beheer. Verder is gedurende het project actief gezocht naar oplossingen voor een praktische verwerkingsmethode voor het maaisel. De meeste deelnemers hebben hiervoor uiteindelijk een methode gevonden die goedkoop en praktisch is en in hun bedrijfsvoering past.

De deelnemers ervaren dat door de uitvoering van het bedrijfsnatuurplan de natuurwaarde op hun bedrijf is gestegen. Zij vinden het echter wel moeilijk om dit te onderbouwen met hun eigen veldwaarnemingen. Een grote meerderheid van de deelnemers geeft aan in het veld meer planten en dieren te hebben waargenomen, maar kan niet aangeven of dit komt door het bewuster waarnemen doordat hun interesse hiervoor is gegroeid of door de uitvoering van het bedrijfsnatuurplan.

Het bedrijfsnatuurplan zoals die binnen Natuur breed voor de bedrijven is opgesteld is volgens de deelnemers goed opgebouwd en biedt voldoende aanknopingspunten. Het ideaal ontwerp wordt echter soms als te ambitieus ervaren, maar met het uit te voeren ontwerp kunnen de deelnemers goed uit de voeten. De deelnemers beschouwen het bedrijfsnatuurplan vooral als achtergronddocument dat ze minimaal een keer per jaar raadplegen. Een ruime meerderheid van de deelnemers heeft het bedrijfsnatuurplan ook wel eens aan anderen laten zien. Meestal is dit aan bekenden zoals collega-ondernemers en vrienden of familie. De reden hiervoor is dat de deelnemers aan anderen willen laten zien waar zij mee bezig zijn, een verklaring geven voor wat in het veld te zien is en het krijgen van erkenning en waardering. De reacties die de deelnemers van collega-ondernemers krijgen zijn vaak neutraal tot positief. In regio's waar het onderwerp steeds meer aan de orde komt ervaren de ondernemers de afgelopen jaren een positieve verschuiving.

Drie kwart van de deelnemers vindt agrarisch natuurbeheer zoals dit binnen Natuur breed is toegepast goed uitvoerbaar op vrijwel ieder landbouwbedrijf. Er wordt hierbij wel gemeld dat de kans van slagen in belangrijke mate afhangt van de affiniteit die de ondernemer heeft met het onderwerp en of er een financiële vergoeding beschikbaar is.

De deelnemers hebben een gemiddeld cijfer van 7,2 gegeven voor het project. Als sterke punten van het project zijn genoemd de projectopzet, de kennis die tijdens het project is opgedaan, het realiseren van elementen in het veld en het bedrijfsnatuurplan. Als verbeterpunt kan in een aantal gevallen de aanleg en het beheer nog meer worden gericht op een praktische toepasbaarheid.

Inhoudsopgave

VOORWOORD	3
SAMENVATTING.....	5
1 INLEIDING	9
1.1 Aanleiding en doelstellingen	9
1.2 Opzet project	9
1.3 Projectactiviteiten	12
1.4 Eindrapporten.....	14
1.5 Aanleiding en doelstelling eindrapport deel D	15
1.6 Werkwijze.....	15
1.7 Leeswijzer.....	15
2 BEELDVORMING AGRARISCH NATUURBEHEER.....	17
3 BEDRIJFSNATUURPLAN.....	19
3.1 Betrokkenheid en volledigheid.....	19
3.2 Opbouw plan	19
3.3 Bruikbaarheid	21
4 INPASBAARHEID	23
4.1 Uitvoering en uitvoerbaarheid werkzaamheden	23
4.2 Voor- en nadelen van agrarisch natuurbeheer	25
4.3 Breder toepasbaarheid.....	27
5 NATUURWAARDE	28
5.1 Verandering natuurwaarde	28
5.2 Waarnemingen.....	29
6 OMGEVING EN IMAGO	31
6.1 Collega-ondernemers	31
6.2 De maatschappij.....	32
7 HET PROJECT	35
7.1 Projectonderdelen.....	35
7.2 Aandachtspunten	36
7.3 Tot slot.....	37
8 CONCLUSIES	39
BIJLAGE 1: DEELNEMERSLIJST	41
BIJLAGE 2: OVERZICHT UITGEVOERDE MAATREGELEN PER BEDRIJF	43
BIJLAGE 3: EVALUATIEFORMULIER BEDRIJFSNATUURPLANNEN	45
BIJLAGE 4: VRAGENLIJST ERVARINGEN NATUUR BREED	49

1 Inleiding

1.1 Aanleiding en doelstellingen

Vanaf de jaren negentig worden bedrijfsnatuurplannen opgesteld voor agrarische bedrijven, met name in de akkerbouw en melkveehouderij. De kwaliteit van de verschillende plannen is zeer wisselend, vaak afhankelijk van de kennis en ervaring van de opsteller. Bovendien wordt in veel gevallen geen rekening gehouden met de bedrijfsvoering en het landschap waarin het bedrijf is gelegen. Ook ontbreekt een koppeling met beleid. Er was behoefte aan een methode om bedrijfsnatuurplannen op te stellen, die aan bovenstaande eisen voldoen en bovendien onderbouwd en objectief zijn. Dit was in 1999 de aanleiding om het project Natuur breed voor de akkerbouwsector op te zetten.

De doelen van het project waren als volgt:

- een methode ontwikkelen voor het objectief opstellen van onderbouwde bedrijfsnatuurplannen voor akkerbouwbedrijven waarin rekening wordt gehouden met het landschap, het beleid en de bedrijfsvoering;
- de methode testen in de praktijk, op 16 akkerbouwbedrijven in verschillende regio's in Nederland, en zonodig aanvullen en verbeteren;
- voorbeeldbedrijven agrarisch natuurbeheer creëren;
- inzicht krijgen in de gevolgen voor natuur en bedrijfsvoering;
- kennisdoorstroming agrarisch natuurbeheer naar de praktijk;
- een stappenplan opstellen waarin beschreven staat hoe een bedrijfsnatuurplan via de Natuur breed methode kan worden opgesteld.

In 2000 is het project daadwerkelijk gestart en in 2002 is het verbreed van de akkerbouwsector naar nog vier andere landbouwsectoren: bloembollenteelt, boomteelt, fruitteelt en melkveehouderij. Op die manier was het mogelijk om de Natuur breed methode geschikt te maken voor verschillende landbouwsectoren en een netwerk van voorbeeldbedrijven door heel Nederland te realiseren.

1.2 Opzet project

In het project stonden twee hoofdactiviteiten centraal:

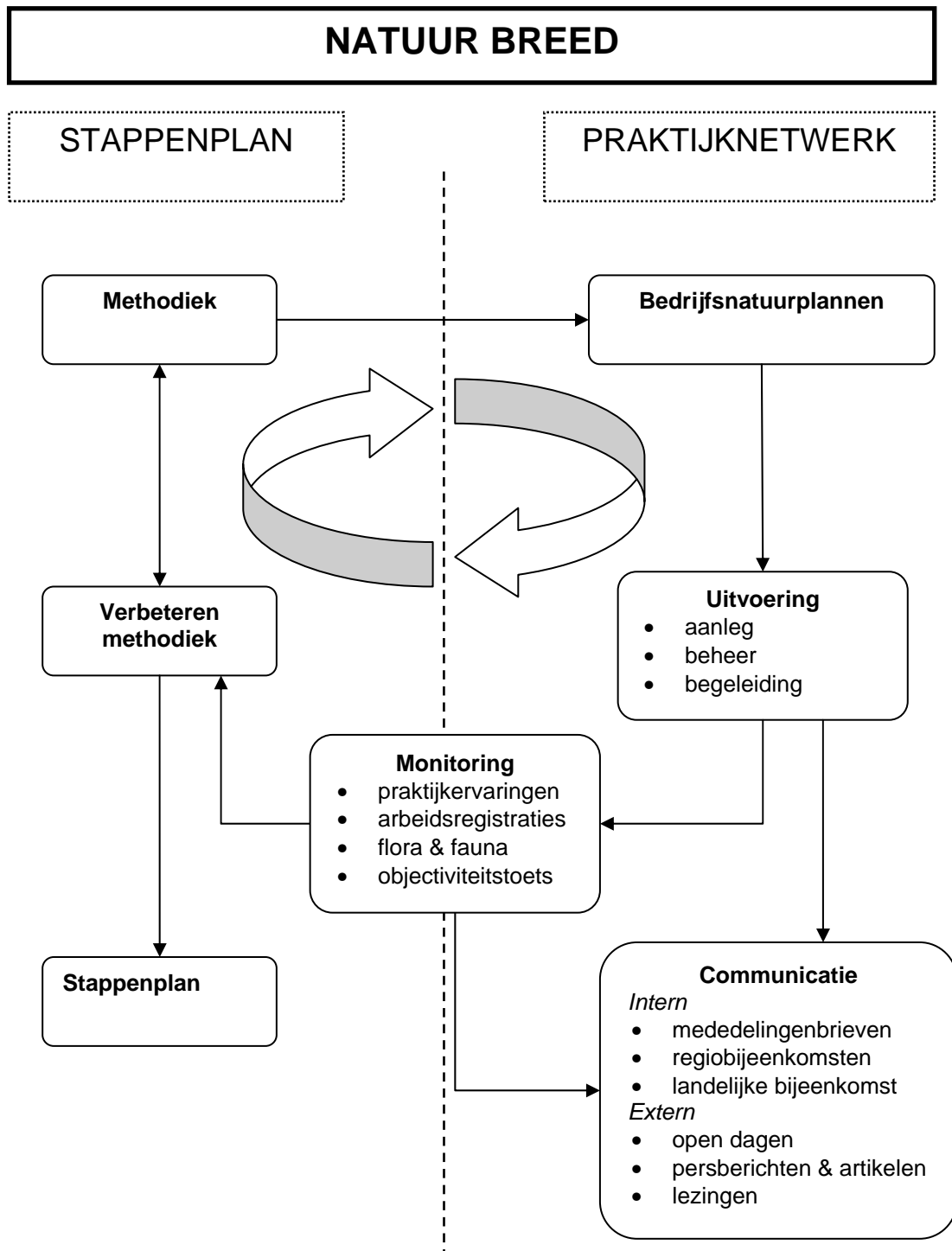
- 1) het ontwikkelen van een methodiek en stappenplan om bedrijfsnatuurplannen op te stellen
- 2) het realiseren van een praktijknetwerk van voorbeeldbedrijven agrarisch natuurbeheer

Tussen beide sporen was veel interactie. De methodiekkontwikkeling betrof grotendeels interne werkzaamheden van testen en verbeteren. Het bedrijvennetwerk was de toets van de methodiek in de praktijk. Daarnaast fungeerde het bedrijvennetwerk als voorbeeld naar de brede praktijk voor kennisdoorstroming op het gebied van agrarisch natuurbeheer. De opzet van het project staat in figuur 1.1 weergegeven. Een overzicht van de deelnemers staat in figuur 1.2. Een adreslijst is opgenomen in bijlage 1.

Natuur breed in cijfers

- Looptijd: *2000-2005*
- Deelnemende bedrijven: *33*
- Provincies: *7*
- Landbouwsectoren: *5*
- Onderzoekers: *7*
- Open dagen: *6*
- Mededelingenbrieven: *16*
- Regiobijeenkomsten: *17*

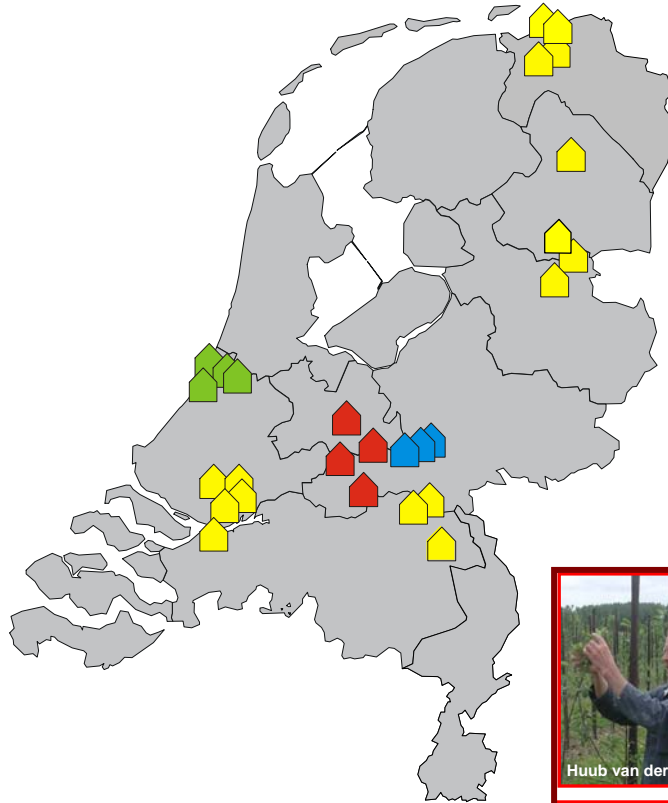
- Hectares nieuw aangelegde natuur: *20,2*
- Kilometer aangelegde natuurstroken: *65,5*
- Aangeplante solitaire bomen: *160*
- Waargenomen plantensoorten in slootkanten: *229*
- Waargenomen plantensoorten in akkerranden: *173*
- Waargenomen soorten dagvlinders: *19*
- Waargenomen soorten libellen: *16*
- Gevangen zweefvliegen: *19.000*
- Gevangen bodembewonende insecten: *34.000*

Figuur 1.1. Opzet project Natuur breed

Natuur breed deelnemers

Figuur 1.2. Overzicht deelnemers Natuur breed

1.3 Projectactiviteiten

Een overzicht van de projectactiviteiten per jaar staat in tabel 1.1.

Praktijknetwerk

Voor de verschillende sectoren en regio's zijn onderstaande activiteiten uitgevoerd.

Bedrijfsnatuurplannen en uitvoering

Alle deelnemende bedrijven, met uitzondering van de veehouderijbedrijven, hebben een volgens de Natuur breed methode opgesteld bedrijfsnatuurplan ontvangen. De plannen zijn op de bedrijven uitgevoerd onder begeleiding van de onderzoekers. Een overzicht met alle uitgevoerde maatregelen per bedrijf is opgenomen in bijlage 2.

De veehouderij kende een ander projectverloop dan de overige sectoren. Hier is besloten een gezamenlijk natuurplan voor de hele polder op te stellen, aangezien de percelen van de deelnemende veehouders aan elkaar grenzen. De Natuur breed methodiek en de hieruit voortvloeiende uitvoeringsmaatregelen boden echter (te) weinig mogelijkheden voor de veehouders. Daarom is toen besloten om specifieke vragen van de ondernemers op gebied van natuurontwikkeling te beantwoorden en uit te werken. De methodiek is wel voor de sector geëvalueerd.

Communicatie intern

De deelnemers ontvingen enkele keren per jaar een mededelingenbrief met daarin advies over het beheer en andere (actuele) zaken over agrarisch natuurbeheer.

Tijdens regiobijeenkomsten met deelnemers werd teruggeblikt op het afgelopen projectjaar en vooruit gekeken naar het komende projectjaar. Naast de terugkoppeling van de resultaten van de monitoring, was een belangrijk onderwerp tijdens deze bijeenkomsten de inpasbaarheid van agrarisch natuurbeheer in de bedrijfsvoering (praktijkervaring), waarbij indien nodig ook gezamenlijk naar oplossingen werd gezocht. In 2003 is een landelijke bijeenkomst met alle deelnemers en betrokken onderzoekers georganiseerd. Het thema van de bijeenkomst was 'kennis maken'. Naast het met elkaar kennismaken stond ook het samen werken aan kennis over agrarisch natuurbeheer centraal. Het doel van de dag was om samen na te denken over de prioriteiten en de richting van het project voor de toen nog resterende projectperiode.

Communicatie extern

In het project werd veel aandacht besteed aan het verspreiden van opgedane kennis en ervaringen. Dit gebeurde o.a. door het organiseren van open dagen op deelnemende bedrijven. In totaal heeft in elke akkerbouwregio en in de sectoren bloembollen en boom- & fruitteelt één open dag plaatsgevonden. In één akkerbouwregio heeft een discussiemiddag met beleidsmakers over agrarisch natuurbeheer plaatsgevonden. Daarnaast zijn regelmatig persberichten en artikelen uitgebracht en diverse lezingen over het project gehouden.

Monitoring

De ervaringen van de deelnemers met het uitvoeren van maatregelen t.a.v. agrarisch natuurbeheer op hun bedrijf zijn tijdens regiobijeenkomsten geregistreerd. Ook was er individueel contact met de ondernemers (telefonisch en bedrijfsbezoeken), bijvoorbeeld als de ondernemer een probleem tegenkwam. Om de ontwikkeling van de natuurwaarde op de bedrijven te volgen is op de akkerbouwbedrijven intensief gemeten. De flora van natuurstroken en slootkanten is jaarlijks t/m 2004 geïnventariseerd en verschillende insecten zijn geteld. Bij de overige sectoren zijn alleen in 2004 metingen uitgevoerd. Naast het monitoren van natuurwaarde door onderzoekers, is door de akkerbouwdeelnemers ook een arbeidsregistratie bijgehouden. Alle benodigde tijd en gemaakte kosten voor aanleg en beheer van agrarisch natuurbeheer werd geregistreerd.

De deelnemers aan het project is twee keer een vragenlijst voorgelegd. De eerste betrof een enquête die inging op het bedrijfsnatuurplan. Deze is kort na ontvangst van het bedrijfsnatuurplan ingevuld. De tweede vragenlijst was een uitgebreid interview naar de ervaringen met agrarisch natuurbeheer en het project Natuur breed. De interviews hebben aan het einde van het project plaatsgevonden.

Stappenplan

Ten aanzien van de ontwikkeling van een stappenplan om bedrijfsnatuurplannen op te stellen zijn onderstaande activiteiten uitgevoerd.

Methodiek

De methodiek voor het objectief en onderbouwd opstellen van bedrijfsnatuurplannen die rekening houden met landschap, beleid en bedrijfvoering is gebaseerd op een methodiek om duurzame bedrijfssystemen te ontwerpen (Wijnands, 1999; Sukkel & van Asperen, 2002¹). Deze methodiek ontwerpt, test en verbetert bedrijfssystemen die voldoen aan huidige en toekomstige duurzaamheidseisen t.a.v. thema's als kwaliteitsproductie en een schoon milieu. Bij dit zogenaamde 'prototyperen' worden voor de verschillende thema's streefwaarden bepaald en vergeleken met de huidige situatie van een bedrijfssysteem. Er wordt getracht de tekorten weg te werken door testen en verbeteren.

Voor Natuur breed is deze methodiek aangepast en zijn 3 thema's onderscheiden: Natuur & Landschap, Milieu en Agro-ecologische layout. Een thema bestaat uit een aantal parameters. Voor elke parameter wordt een bedrijfsafhankelijke streefwaarde vastgesteld. Er wordt vervolgens gekeken waar tekorten zitten. Door middel van een bedrijfsnatuurplan wordt geprobeerd deze tekorten op te heffen.

Verbeteren methodiek & Monitoring

De methodiek is toegepast in de bedrijfsnatuurplannen voor de deelnemende bedrijven (testen). Door middel van monitoring is de methodiek verbeterd. De monitoring bestond uit praktijkervaringen van de deelnemende bedrijven, arbeidsregistraties over de aanleg en het beheer van natuurelementen, flora- en faunainventarisaties en een objectiviteitstoets. Daarnaast hebben brainstormsessies met onderzoekers plaatsgevonden en zijn literatuurstudies uitgevoerd om de methodiek te verbeteren.

De objectiviteitstoets heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan het verbeteren van de methodiek. Het betrof een toets om te achterhalen hoe objectief de methodiek is. Het streven is dat iedere opsteller op hetzelfde bedrijfsnatuurplan uitkomt. Om dit te testen hebben 4 relatieve leken op het gebied van agrarisch natuurbeheer voor 3 bedrijven plannen opgesteld volgens de Natuur breed methodiek. Voor ieder bedrijf zijn 2 plannen gemaakt. Vervolgens zijn de plannen met elkaar vergeleken om er achter te komen of de opstellers tot dezelfde tekorten en maatregelen voor eenzelfde bedrijf waren gekomen. Op basis van de uitkomsten is de methodiek verder verbeterd.

Stappenplan

De methodiek vormde de basis voor het stappenplan. Het stappenplan is de laatste 2 jaar van het project ontwikkeld en bestaat uit 4 delen:

- Een handleiding voor de opsteller
- Inventarisatieformulieren voor in het veld
- Een digitaal rekenmodel voor de methodiek
- Een digitaal sjabloon voor een bedrijfsnatuurplan

¹ **Wijnands, F.G., 1999.** A methodical way of prototyping more sustainable farming systems in interaction with pilot farms. In "Nachhaltigkeit in der Landwirtschaft". Initiatieven zum Umweltschutz band15, Erich Schmidt Verlag, Berlin, p. 365-391, 1999.

Sukkel, W., van Asperen, P., 2002. Effectieve innovatie van bedrijfssystemen. In "Geïntegreerde/Biologische akkerbouw/vollegrondsgroenteteelt". PPO-bedrijfssystemen –nr. 1-10, 2002.

Tabel 1.1. Uitgevoerde projectactiviteiten per jaar

Sector	Jaar	Werving	Bedrijfsnatuur plan	Aanleg plan	Uitvoering beheer	Monitoring natuurelementen	Arbeidsregistratie	Regio bijeenkomsten	Open dag	Landelijke bijeenkomst	Begeleiding deelnemers	Mededelingenbrieven	Verbeteren methodiek	Opstellen stappenplan	Objectiviteitstoets	Persberichten, artikelen & lezingen	Eindrapportage
Akkerbouw	2000	ZH															
	2001	Gr/ NBr	ZH/ Gr/N Br	ZH/ Gr/ NBr		ZH/ Gr/N Br	ZH/ Gr/ NBr				ZH/ Gr/N Br	ZH/ Gr/N Br					
	2002	Dr/ Ov	Dr/ Ov	Dr/ Ov	ZH/ Gr/N Br				ZH/ Gr/N Br								
	2003																
	2004								Dr/ Ov								
	2005				Dr/ Ov						Dr/ Ov						
Bloembollen	2001																
	2002																
	2003																
	2004																
	2005																
Boomteelt	2001																
	2002																
	2003																
	2004																
	2005																
Fruitteelt	2001																
	2002																
	2003																
	2004																
	2005																
Melkvee- houderij	2001																
	2002																
	2003																
	2004																
	2005																
Algemeen*	2001												AKK			AKK	
	2002																
	2003																
	2004																
	2005																

ZH =Regio Zuid Holland, Gr = Regio Groningen, NBr = Regio Noord-Brabant, Dr/Ov = Regio Drenthe & Overijssel, AKK = Akkerbouw

Indien geen afkorting in de gekleurde blokken staat, is het voor de gehele sector van toepassing

* Over alle sectoren heen, niet sector afhankelijk

1.4 Eindrapporten

Alle kennis die is ontwikkeld en de ervaringen die zijn opgedaan in Natuur breed is gebundeld in 4 eindrapporten. Voorliggend eindrapport, deel D, 'Ondernemers aan het woord', gaat in op de ervaringen van ondernemers met agrarisch natuurbeheer en het project Natuur breed.

De overige eindrapporten zijn:

- Deel A: 'Stappenplan voor het opstellen van bedrijfsnatuurplannen', over de Natuur breed methodiek;
- Deel B: 'De ecologische waarde van agrarisch natuurbeheer', over de resultaten van flora- en faunawaarnemingen op Natuur breed bedrijven;
- Deel C: 'Ondernemers aan het werk', over de arbeid en kosten van agrarisch natuurbeheer op Natuur breed bedrijven.

1.5 Aanleiding en doelstelling eindrapport deel D

Het uitwisselen van kennis, ideeën en ervaringen tussen deelnemers en onderzoek was een belangrijk onderdeel van het Natuur breed project. Het doel was om hiervan te leren en om richting te geven aan het onderzoek en de praktijk. De overige drie eindrapporten van Natuur breed zijn gebaseerd op harde data die zijn verzameld door jaarlijkse inventarisaties en registraties. In dit rapport zijn juist de meningen en ervaringen van de deelnemers weergegeven. Zaken zoals het beeld van de deelnemer over agrarisch natuurbeheer en de opbouw en bruikbaarheid van het bedrijfsnatuurplan zijn lastig te meten. Daarnaast is voor de implementatie van agrarisch natuurbeheer de praktische inpasbaarheid belangrijk. Omdat veel waarde wordt gehecht aan deze informatie is hiervoor gebruik gemaakt van de ervaringen van de deelnemers. Het doel van dit rapport is het inzichtelijk maken van de ervaringen en meningen die de deelnemers hebben ten aanzien van agrarisch natuurbeheer en het project Natuur breed.

1.6 Werkwijze

Voor dit rapport is twee keer een vragenlijst voorgelegd aan alle Natuur breed deelnemers, met uitzondering van de veehouderij deelnemers (zie paragraaf 1.2). De eerste vragenlijst betrof een enquêteformulier, dat kort nadat de bedrijfsnatuurplannen waren opgesteld aan de deelnemers is voorgelegd. De enquête gaat over de inhoud, betrokkenheid, volledigheid en opmaak van het bedrijfsnatuurplan. Doordat in het project sprake was van verschillende startjaren en specifieke uitwerkingen in de verschillende sectoren (zie tabel 1.1 en 1.2) is de enquête niet gelijktijdig voor alle sectoren afgenomen. Voor de sector fruit is bovendien alleen het onderdeel over de inhoud van het bedrijfsnatuurplan behandeld.

In de eerste helft van 2005 is een tweede, meer uitgebreide vragenlijst afgenomen onder de deelnemers. Deze vragenlijst gaat in op ervaringen van deelnemers ten aanzien van de gerealiseerde natuurwaarde, de inpasbaarheid, uitvoerbaarheid en de voor- en nadelen van agrarisch natuurbeheer. Verder is ingegaan op hoe zij zelf, maar ook anderen uit hun omgeving tegen agrarisch natuurbeheer aankijken. Tot slot is ingegaan op het verloop van het project Natuur breed.

De resultaten in dit rapport beslaan de resultaten van de vragenlijsten. Beide vragenlijsten zijn in bijlage 3 en 4 opgenomen.

1.7 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 tot en met 7 staan de resultaten van de vragenlijsten beschreven. Hoofdstuk 2 gaat in op de beeldvorming van de deelnemers over agrarisch natuurbeheer aan het begin en aan het eind van het project. In hoofdstuk 3 staat de opbouw en de bruikbaarheid van de bedrijfsnatuurplannen. Hoofdstuk 4 gaat in op de inpasbaarheid van agrarisch natuurbeheer in de agrarische bedrijfsvoering. Hier worden de uitvoerbaarheid, voor- en nadelen en bredere toepasbaarheid van agrarisch natuurbeheer genoemd. De natuurwaarde en veldwaarnemingen van flora en fauna staan beschreven in hoofdstuk 5. Reacties die deelnemers hebben ontvangen uit hun omgeving worden in hoofdstuk 6 beschreven. Tot slot wordt in hoofdstuk zeven het verloop en de opzet van het project behandeld. Hier staan onder andere sterke punten en verbeterpunten voor het project beschreven. In hoofdstuk 8 staan de belangrijkste conclusies.

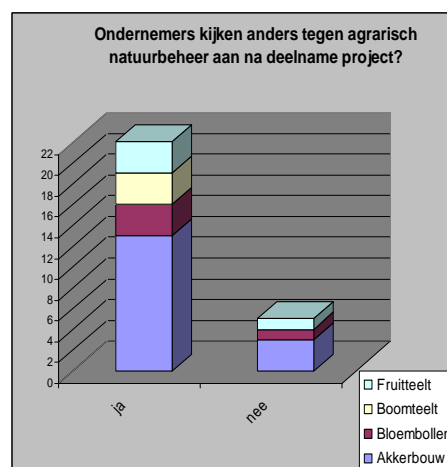

2 Beeldvorming agrarisch natuurbeheer

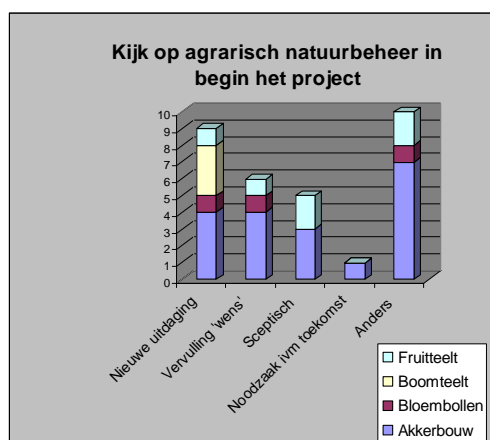
Het overgrote deel van de deelnemers kijkt anders tegen agrarisch natuurbeheer aan na deelname aan het project Natuur breed (figuur 2.1.). Voor een kleine groep deelnemers (5) is hun kijk op agrarisch natuurbeheer gedurende het project niet veranderd. De reden hiervoor was dat deze deelnemers vooraf al affiniteit en ervaring hadden met agrarisch natuurbeheer, waardoor hun beeld eerder is bevestigd dan gewijzigd.

Voor deelname project

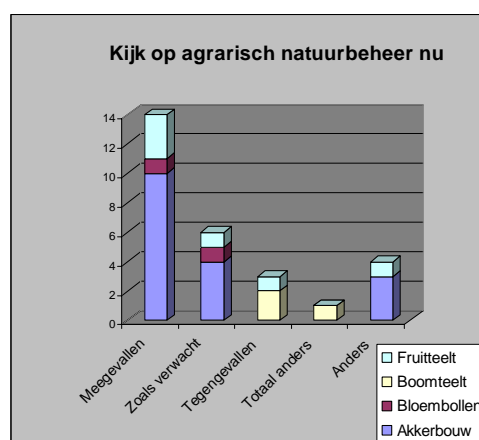
Voor een groot deel van de deelnemers was het starten met agrarisch natuurbeheer een nieuwe uitdaging voor het bedrijf of een kans om (eindelijk) onder begeleiding en tegen een vergoeding hiermee te starten (figuur 2.2.). Een vijfde deel van de deelnemers was vooraf sceptisch over agrarisch natuurbeheer. De belangrijkste reden hiervoor was dat zij twijfelde over de inpasbaarheid van agrarisch natuurbeheer op hun bedrijf. Een deelnemer gaf aan in het project te zijn gestapt om kennis en ervaring op te doen vooruitlopend op ontwikkelingen die waarschijnlijk in de toekomst zullen gaan plaatsvinden. Gezien de strenge milieuregelgeving binnen de landbouwsector en de toenemende belangstelling voor natuur en landschap is het niet ondenkbaar dat agrarisch natuurbeheer een pre of mogelijk zelf een verplichting wordt om te kunnen produceren. Andere opmerkingen waren o.a. dat de deelnemers vooraf geringe kennis hadden op dit vakgebied, waardoor zij toen geen duidelijke mening hadden en dat agrarisch natuurbeheer een mogelijkheid kon bieden voor een praktische invulling van de teeltvrije zones en kopakkers.

Figuur. 2.1.

Figuur. 2.2.

Figuur. 2.3.

Na ontvangen bedrijfsnatuurplan

In de eerste enquête is kort na ontvangst van het bedrijfsnatuurplan gevraagd of de deelnemers na het lezen hiervan anders, in positieve zin, tegen agrarisch natuurbeheer aankijken. Hieruit blijkt dat van de 15 deelnemers die deze vraag hebben beantwoord, 12 inderdaad na het lezen van het bedrijfsnatuurplan anders tegen agrarisch natuurbeheer zijn gaan aankijken (zie tabel 2.1).

De meeste akkerbouwers gaven aan door het bedrijfsnatuurplan meer inzicht te hebben gekregen in agrarisch natuurbeheer in het algemeen en op hun bedrijf. Daarnaast gaven enkele aan dat het bedrijfsnatuurplan voor hen niet vernieuwend is geweest, gezien zij al langere tijd bezig zijn met natuurbeheer. Daar staat tegenover dat de grote meerderheid van de akkerbouwers wél vindt dat door het opstellen van een plan meer structuur is ontstaan in het agrarisch natuurbeheer, wat een versterkende werking heeft.

Voor de meeste bollentelers en boomkwekers is agrarisch natuurbeheer een geheel nieuw onderwerp. De meeste telers/kwekers geven aan meer inzicht te hebben gekregen in het onderwerp en de mogelijkheden op hun bedrijf. Er wordt anders naar je bedrijf gekeken is wat een aantal deelnemers opmerkte.

Tabel 2.1: Het percentage deelnemers dat na het lezen van het Bedrijfsnatuurplan anders tegen agrarisch natuurbeheer is gaan aankijken.

Sector	Aantal respondenten	% Mee eens
Akkerbouw:		
Groningen	4	75
Drenthe/Overijssel	3	67
Noord Brabant	4	75
Zuid-Holland	4	100
Bollen	3	67
Bomen	2	100
Totaal	20	80

Na deelname project

Na enkele jaren ervaring met het uitvoeren van agrarisch natuurbeheer op eigen bedrijf vindt de helft van de deelnemers dat het uitoefenen van agrarisch natuurbeheer is meegevallen (figuur 2.3). Redenen die zijn genoemd zijn de goede inpasbaarheid op het bedrijf, het bewuster en daarmee ook enthousiaster worden en een betere uitstraling van het bedrijf voor de klanten en burgers. Een aantal akkerbouwers geeft aan dat het dusdanig goed is bevallen dat zij (een gedeelte van) de aangelegde natuurstroken laten liggen, ook nadat de vergoeding beëindigd. Een kritische opmerking hierbij is dat ondanks dat de uitvoering is meegevallen en de ondernemers zelfs praktische voordelen ervaren, de tot op heden opgeleverde natuurwaarde is tegengevallen. De verwachting bij de akkerbouwers was dat bij de met gras ingezaaide natuurstroken sneller een verschuiving richting bloemrijk grasland zou plaatsvinden.

Voor een zeer kleine groep deelnemers, hoofdzakelijk boomtelers, is het agrarisch natuurbeheer tot nu toe tegengevallen. De boomtelers zagen met name kansen om natuur functioneel in te zetten voor plaagbestrijding. De bloemenstroken die tussen de bomenrijen zijn ingezaaid, zouden nuttige insecten aantrekken die 'jagen' op plaaginsecten. Binnen het tijdspad van het project hebben de ondernemers nog geen verschil in plaagdruk ervaren.

Voor een fruitteler is agrarisch natuurbeheer totaal anders dan verwacht. Doordat zij nu meer kennis hebben opgedaan, hebben zij meer inzicht gekregen in de voordelen, het nut en mogelijkheden van agrarisch natuurbeheer, waardoor zij anders tegen agrarisch natuurbeheer zijn gaan aankijken. Andere opmerkingen sluiten aan op voorgaande en waren voornamelijk gericht op het veel bewuster omgaan met agrarisch natuurbeheer door de opgedane praktijkervaringen en kennis via het project. Voor een aantal deelnemers is het steeds meer een vast onderdeel van de bedrijfsvoering geworden. Daarnaast is nog genoemd dat ze hiermee kunnen laten zien dat er binnen de landbouw meer is dan gewassen telen en dat het andere gesprekken met de omgeving oplevert.

3 Bedrijfsnatuurplan

3.1 Betrokkenheid en volledigheid

Het bedrijfsnatuurplan heeft voor alle deelnemers die het enquêteformulier hebben geretourneerd voldoende aanknopingspunten opgeleverd om op hun bedrijf aan de slag te gaan met agrarisch natuurbeheer (tabel 3.1). Ook vinden de meeste deelnemers dat zij voldoende zijn betrokken bij het opstellen van het bedrijfsnatuurplan. Enkele akkerbouwers in Groningen gaven aan dat zij wegens eigen drukte en vanwege de snelheid waarmee het project van start ging, niet de mogelijkheden hadden om zelf actief mee te denken in de planvorming. Iets wat zij wel graag hadden willen doen. Slechts een akkerbouwer gaf aan niet tevreden te zijn over de betrokkenheid tijdens de planvorming. Het overgrote deel van de deelnemers was echter tevreden tot zeer tevreden over de manier waarop tijdens de planvorming is teruggekoppeld en de ontwerpen zijn besproken.

Tabel 3.1. Beoordeling van de betrokkenheid bij en de volledigheid van de bedrijfsnatuurplannen

Sector	1		2		3		4	
	Aanknopingspunten		Betrokkenheid		Mogelijkheden benut		Ontbrekende zaken	
	Respons	% ja	Respons	% ja	Respons	% ja	Respons	% ja
Akkerbouw:								
Groningen	4	75	4	50	4	25	4	33
Drenthe/Overijssel	3	100	3	58	3	0	2	50
Noord Brabant	4	100	4	100	4	25	4	0
Zuid-Holland	4	100	4	100	4	67	4	0
Bollen	3	100	3	100	3	67	3	67
Bomen	1	100	2	100	2	0	2	50
Totaal	19	95	20	88	20	30	19	26

Het overgrote deel van de deelnemers vindt dat niet alle mogelijkheden ten aanzien van agrarisch natuurbeheer op hun bedrijf goed zijn benut. De meeste akkerbouwers gaven aan dat de mogelijkheden die in het ideaal ontwerp worden aangeboden niet praktisch uitvoerbaar en duur zijn. Hiermee doelen zij op het advies om grote percelen te onderbreken met natuurstroken. Dit maakt de bedrijfsvoering lastig en veel goede productiegrond wordt daarmee uit productie gehaald. Het doel van deze natuurstroken is om leefgebieden voor natuurlijke vijanden te realiseren zodat zij over het gehele perceel een bijdrage zouden kunnen leveren aan plaagonderdrukking. Voor een boomteler geldt eigenlijk hetzelfde, hij gaf aan dat niet alle mogelijkheden in de praktijk kunnen worden benut. Zo zijn de aanplant van knotwilgen langs een sloot volgens de ondernemer niet handig voor een efficiënte bedrijfsvoering voor wat betreft het maaien van sloottaluds. Eén bollenteler gaf aan dat hij graag in het plan had gezien dat een advies was gedaan voor de aanplant rond een nieuwe geplande loods.

Een onderwerp wat volgens de akkerbouwers in het plan ontbrak was een financieel hoofdstuk waarin de kosten en de baten in de vorm van subsidies zijn weergegeven. Verder gaven zij aan dat de gehanteerde breedte van de natuurstroken (3m) te smal was om het beheer met grote machines uit te voeren. De bollentelers gaven aan dat de kleine, relatief eenvoudige zaken, zoals het ophangen van nestkastjes voor vogels ontbreken in de plannen. Boomtelers vonden het een gemiste kans dat er geen evaluatie van de bereikte natuurwaarden plaatsvindt. Op de boomteelt bedrijven wordt weinig geïnventariseerd (zie Natuur breed eindrapport deel B Natuurwaarden). Hierdoor kunnen geen conclusies worden verbonden aan het effect op de natuurwaarden, waardoor het te vrijblijvend is.

3.2 Opbouw plan

Opmaak

De deelnemers zijn over het algemeen tevreden over de opmaak van het bedrijfsnatuurplan. Het gemiddelde rapportcijfer voor de gehele opmaak komt op 7,1 wat voor goed staat (tabel 3.2.). De bedrijfskaarten zijn over het algemeen het hoogst gewaardeerd door de deelnemers. Ondanks dat deelnemers ook aangeven dat het plan aan de dikke kant is, blijkt uit deze enquête dat het niet als hinderlijk wordt ervaren. De leesbaarheid werd soms wel als minder goed ervaren. Een van de deelnemers gaf aan dat het plan veel tekst bevat, waardoor de leesbaarheid afneemt.

Tabel 3.2. Beoordeling van de opmaak van de bedrijfsnatuurplannen

Sector	Respons	Leesbaarheid	Vormgeving	Omvang	Bedrijfskaart
Akkerbouw:					
Groningen	4	5,8	6	7,5	9
Drenthe/Overijssel	3	7	7	7	7
Noord Brabant	4	7,8	7,8	7,8	8,3
Zuid-Holland	4	6,8	7,5	6,3	7,5
Bollen	3	6,7	7	6,3	7
Bomen	2	7	6,5	6,5	7
Totaal	24	6,8	7	7	7,8

3 = slecht, 5 = matig, 6 = voldoende, 7 = goed, 9 = uitstekend

Inhoud

Over de inhoud van de bedrijfsnatuurplannen (tabel 3.3.) zijn de deelnemers tevreden. Het gemiddelde cijfer dat de deelnemers hieraan hebben gegeven is een 7,2. De verschillende onderdelen zijn ongeveer gelijk beoordeeld. De beschrijving van het bedrijf werd het hoogst gewaardeerd en het ontwerp en het werkplan iets lager dan gemiddeld, maar alle onderdelen hebben minimaal de waardering goed gekregen. De bedrijfsnatuurplannen voldeden aan de verwachtingen van de deelnemers. De plannen waren goed en systematisch geschreven en werden interessant genoemd. Veelal vormden de aangegeven mogelijkheden een 'eye-opener'. Een aandachtspunt is dat de plannen door de deelnemers als erg uitgebreid werden ervaren, alhoewel dat in de beoordeling van de omvang (tabel 3.2.) niet duidelijk naar voren kwam.

Tabel 3.3. Beoordeling van opbouw en inhoud van bedrijfsnatuurplan

Sector	Respons	Opbouw plan	Gebieds- beschrijving	Beschrijving bedrijf	Beoor- deling	Ontwerp	Werkplan	Bijlage	Werk kalender
Akkerbouw:									
Groningen	4*	6,8	6,8	6,8	6,5	5,8	6	5,7	6
Drenthe/Overijssel	3	7	7	7	7	7	7	7	7
Noord Brabant	4*	7,8	8,3	7,5	7,8	7,8	7,8	8,3	7
Zuid-Holland	4	7,5	7,3	8,3	9	7,5	7,5	7,5	7,5
Bollen	3	7	7,3	7,3	7	7,7	7	7,7	7,7
Bomen	2	7	7	8	7	7	7	7	7
Fruit	4	7,3	6,8	7,3	6,5	6,5	7	6,5	6,5
Totaal	20	7,2	7,2	7,4	7,2	7,0	7,0	7,1	7,1

3 = slecht, 5 = matig, 6 = voldoende, 7 = goed, 9 = uitstekend

* Slechts 1 deelnemer heeft een oordeel gegeven over de werkkalender

3.3 Bruikbaarheid

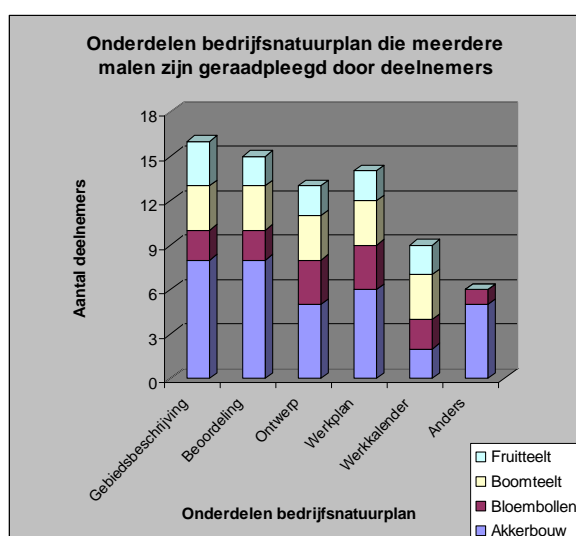
Eigen gebruik

Vrijwel alle deelnemers hebben het bedrijfsnatuurplan gedurende het project vaker dan eens geraadpleegd. De fruittelers hebben het bedrijfsnatuurplan doorgelezen, maar doordat zij nog maar kort in bezit zijn van het definitieve plan hebben zij deze nog niet meerdere malen bekeken. Gemiddeld hebben de deelnemers het plan meer dan eens per jaar geraadpleegd.

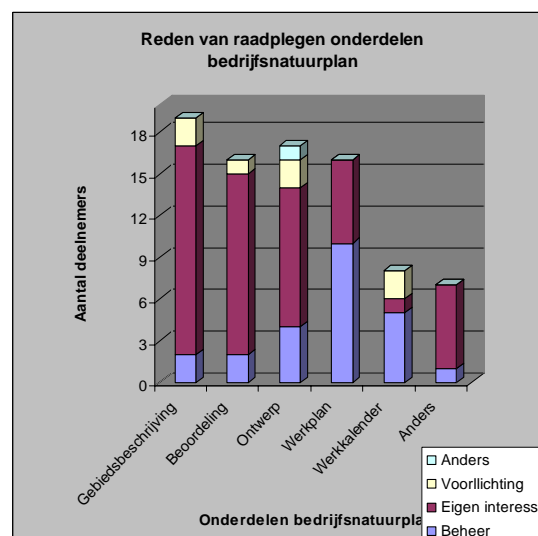
De verschillende onderdelen van het bedrijfsnatuurplan zijn door de deelnemers meer dan eens geraadpleegd (tabel 3.1). Gemiddeld hebben de deelnemers 2 á 3 onderdelen van het bedrijfsnatuurplan meer dan eens geraadpleegd. De belangrijkste redenen om het bedrijfsnatuurplan te raadplegen zijn eigen interesse en beheer (tabel 3.2).

De gebiedsbeschrijving is door de deelnemers het meest genoemd. Deelnemers lezen dit gedeelte met name uit eigen belangstelling om zo meer achtergrondinformatie te krijgen over het landschap in de directe omgeving. De frequentie dat deelnemers de gebiedsbeschrijving hebben geraadpleegd varieert van 2 keer gedurende het project tot meerdere malen per jaar.

De beoordeling is als tweede het meest genoemd. Ook dit onderdeel hebben de deelnemers meerdere malen bekeken uit eigen belangstelling en interesse. Voor een aantal deelnemers heeft de beoordeling ook bijgedragen aan een stukje inzicht. Vooral over het belang van verbindingen en samenhang tussen de natuur- en landschapselementen. De frequentie dat deelnemers de beoordeling hebben geraadpleegd varieert van 2 keer gedurende het project tot meerdere malen per jaar.

Figuur. 3.1

Figuur. 3.2

Als derde is het werkplan het meest genoemd. Het werkplan is hoofdzakelijk één keer per jaar geraadpleegd voorafgaande aan het beheer. Het diende als opfrisser voordat men in het veld het beheer ging uitvoeren. Op de vierde plaats staat het ontwerp. Het ontwerp is maar een paar keer gedurende het hele project geraadpleegd. De deelnemers hebben dit onderdeel veelal uit eigen interesse nog eens doorgelezen.

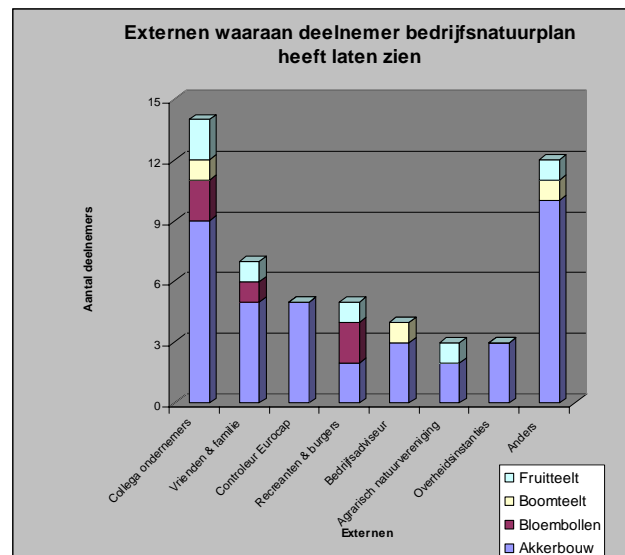
De werkkalender is het minst vaak genoemd. Het is gemiddeld maar een paar keer gedurende het hele project geraadpleegd voordat met het uitvoeren van beheermaatregelen werd gestart.

Tot slot zijn als andere onderdelen een aantal keer de kaarten van het omringende landschap in verschillende jaren genoemd. Deelnemers vonden het boeiend en leerzaam om te zien hoe het landschap waarin zij wonen in de tijd is veranderd.

Als algemene opmerking is door de deelnemers een aantal keer genoemd dat het bedrijfsnatuurplan zeker bijdraagt aan een stuk bewustwording (zie ook hoofdstuk 2). Door het plan wordt duidelijk waarom het bedrijfsontwerp op deze manier is vastgesteld. Vele zien het bedrijfsnatuurplan als een naslagwerk dat over het algemeen door iedereen goed leesbaar wordt gevonden, maar mogelijk iets compacter had gekund (zie ook 3.2).

Bruikbaarheid richting anderen

Een grote meerderheid van de deelnemers (22 van de 27) heeft het bedrijfsnatuurplan aan andere laten zien. In vrijwel alle gevallen wilden de deelnemers hiermee laten zien wat zij op hun bedrijf doen; een verklaring voor wat in het veld te zien is. De bedrijfsnatuurplannen zijn met name aan collega ondernemers uit de buurt en aan vrienden en familie getoond. Voor een aantal akkerbouwers geldt dat zij de plannen ook hebben laten zien aan de controleur van Eurep-Gap (certificeringssysteem vanuit Europese supermarktketens voor telers van primaire producten zoals fruit, groente en aardappelen). Binnen deze certificering is ook aandacht voor natuur. Momenteel is het een pre als het bedrijf aan agrarisch natuurbeheer doet, maar mogelijk wordt dit in de toekomst verplicht gesteld. Verder hebben deelnemers het plan enkele malen aan recreanten, bedrijfsadviseurs, agrarisch natuurvereniging en overheidsinstellingen zoals gemeenten laten zien. Onder anders zijn genoemd het laten zien van de plannen aan journalisten voor het schrijven van een artikel, vogelwerkgroep, eigen personeel, scholen en verpachter. Tot slot heeft een biologische deelnemer aangegeven dat zijn afnemers vaak geïnteresseerd zijn in het bedrijfsnatuurplan.

Figuur. 3.3.

4 Inpasbaarheid

4.1 Uitvoering en uitvoerbaarheid werkzaamheden

Uitvoering

Het overgrote deel van de deelnemers (23 van de 27) voert het beheer zelf uit. De overige deelnemers besteden het beheer vrijwel geheel uit. Werkzaamheden die in dit geval worden uitbesteed zijn het maaien van sloten (foto 4.1) en het persen van maaisel tot hooibalen. In enkele gevallen wordt ook het maaien van de natuurstroken uitbesteed. Ook werkzaamheden waar speciale apparatuur voor nodig is, zoals het hakselen van het maaisel uit rietsloten en het maaikorven van sloten worden veelal uitbesteed. Een enkele deelnemer heeft zelf gedurende het project apparatuur aangeschaft ten behoeve van het beheer van natuurstroken zoals een smalle hooischudder en maaibalk.

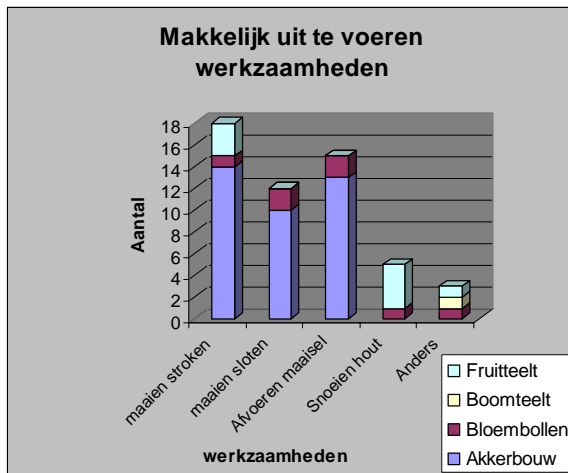
De belangrijkste reden dat deelnemers het beheer zelf doen of juist uitbesteden is het wel of niet bezitten van de juiste apparatuur. Door het zelf te doen, kunnen kosten worden bespaard. Andere redenen om het zelf te doen zijn de ontspanning die het voor deelnemers mee zich brengt en het ondervinden van plezier aan het beheer van natuurelementen. Daarnaast wordt het als prettiger ervaren om alles in eigen hand te hebben en niet van anderen afhankelijk te zijn.

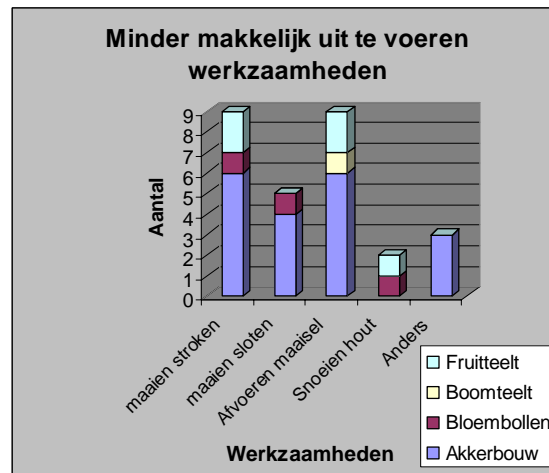
Foto 4.1. Maaien van sloottalud door loonwerker

Uitvoerbaarheid werkzaamheden

De vraag of de werkzaamheden rondom agrarisch natuurbeheer goed uitvoerbaar zijn, is door het overgrote deel van de deelnemers met ja beantwoord. Hierdoor kan worden geconstateerd dat zich geen grote problemen in de uitvoering voordoen. Toch is gevraagd welke werkzaamheden op het gebied van agrarisch natuurbeheer het makkelijkst en welke wat minder gemakkelijk zijn uit te voeren. Zoals uit figuur 4.1. en figuur 4.2. is af te lezen, komt hier geen duidelijke lijn uit naar voren. Dezelfde werkzaamheden worden zowel als gemakkelijk als minder makkelijk door de deelnemers genoemd. Wel komt duidelijk naar voren dat de werkzaamheden twee keer zo vaak zijn benoemd tot makkelijk uitvoerbaar dan minder makkelijk uitvoerbaar. De reden dat het snoeien van hout weinig is genoemd, komt omdat op de meeste bedrijven jonge aanplant aanwezig is waarbij het nog niet nodig is geweest te snoeien en zij hiermee dus nog weinig ervaring hebben.

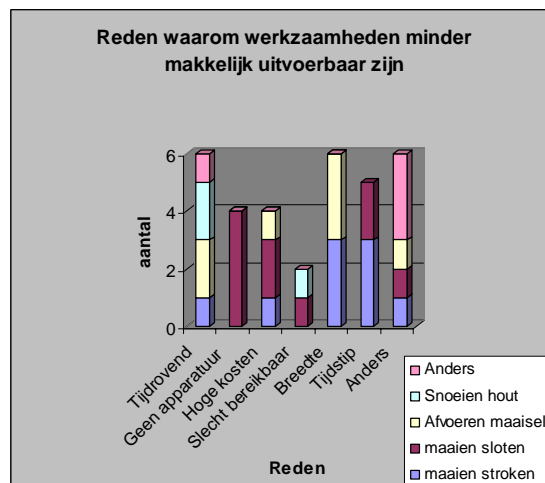

Figuur. 4.1.

Figuur. 4.2.

De reden waarom de werkzaamheden genoemd in figuur 4.2. als minder makkelijk uitvoerbaar worden ervaren zijn erg verschillend (figuur 4.3.). Tijdrovend is genoemd voor werkzaamheden zoals afvoeren van maaisel en het snoeien van hout. Voor het maaien van de sloten hebben een aantal deelnemers niet de juiste apparatuur, waardoor hogere kosten worden gemaakt voor het inhuren van een loonwerker (zie ook Natuur breed eindrapport deel C 'Arbeid en kosten'). Ook de breedte van de natuurstroken is voor akkerbouwers een reden waarom het maaien en afvoeren van maaisel minder makkelijk is. De natuurstroken zijn nu 3 meter. Deelnemers geven aan dat 4 meter het beheer makkelijker maakt i.v.m. breedtes van machines. Ook het tijdstip waarop het maaien vanuit ecologisch beheer moet gebeuren past niet altijd bij de werkzaamheden op het bedrijf of sluiten niet aan bij de schouwplicht van het waterschap. Als andere redenen zijn genoemd het verwerken van het maaisel, het moeten uitbesteden waardoor men niet eigen baas is en het beheren van sloten en natuurstroken bij nat weer (i.v.m. het kapot rijden hiervan).

Figuur. 4.3.

Aangepaste werkzaamheden

Ruim de helft van de deelnemers, vooral akkerbouwers en bollentelers, heeft gedurende het project werkzaamheden aangepast. De meeste aanpassingen hebben plaatsgevonden in het maaien van de natuurstroken en het afvoeren van het maaisel (figuur 4.4. en 4.5.). Binnen de akkerbouw is gezocht naar praktische oplossingen voor het afvoeren van het maaisel uit de sloten en de natuurstroken. Hiervoor zijn verschillende opties geprobeerd, zoals het afvoeren van maaisel naar een composteerbedrijf (een erg dure optie), zelf composteren, in de akker tegen het gewas aan harken (foto 4.2), het maaisel hakselen en over het gewas spuiten, opladen en direct aan jong vee, schapen of paarden voeren, hooien en persen en later aan vee voeren. Uiteindelijk hebben de deelnemers een methode gekozen die het beste bij hun past. De

eerste optie, afvoeren naar een composteringsbedrijf, wordt door niemand meer toegepast gezien dit een dure optie is.

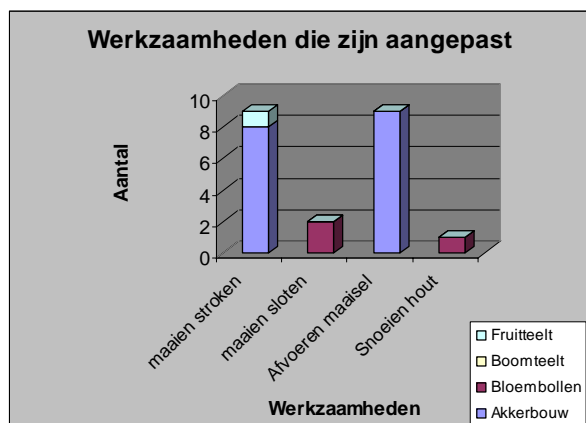
Een aantal deelnemers, met name akkerbouwers, hebben in het laatste jaar het tijdstip van maaien van de natuurstroken naar achteren geschoven. Om te versralen werd geadviseerd om in het voorjaar (eind mei) de eerste keer te maaien. Verschillende deelnemers hebben deze maaibeurt verschoven tot na het broedseizoen, zodat broedende vogels niet verstoord worden. Een enkeling heeft ervoor gekozen om het maaien van de stroken van twee naar één maaibeurt per jaar terug te brengen.

In bollenteelt liep men bij de uitvoering van natuurvriendelijk slootkantenbeheer aan tegen de schouwplicht. Vanuit ecologisch oogpunt wordt geadviseerd de sloten maar éénmaal te maaien, maar vanuit de schouwplicht moest twee keer worden gemaaid. Daarbij hadden de bollentelers nog onvoldoende vertrouwen dat de onkruiddruk in de sloten onderdrukt kon worden bij eenmaal maaien.

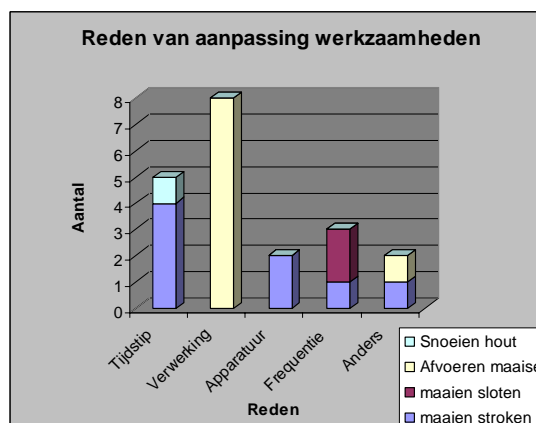
Tot slot hebben twee akkerbouwers aangegeven andere apparatuur te willen gaan gebruiken voor het maaien van de natuurstroken. Uit praktisch oogpunt is door verschillende deelnemers een klepelmaaier of weilandbloter gebruikt voor het maaien van de natuurstroken. Deze beide willen een schijvenmaaier gaan gebruiken. De reden daarvan is verschillend. De een geeft aan dat de bloter grof werkt en gaten in de vegetatie slaat. De ander vindt het belangrijk dat de insecten die zich in de natuurstrook bevinden niet te veel lijden onder het maaien, omdat de insecten nuttig kunnen zijn voor plaagonderdrukking in het gewas. Een klepelmaaier slaat alles kapot, dus ook insecten.

Foto 4.2. Maaisel van natuurstroken dat tegen het gewas is aangeharkt.

Figuur. 4.4.

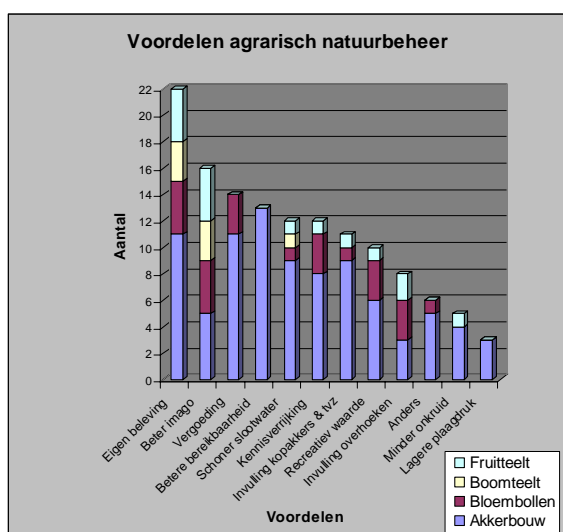
Figuur. 4.5.

4.2 Voor- en nadelen van agrarisch natuurbeheer

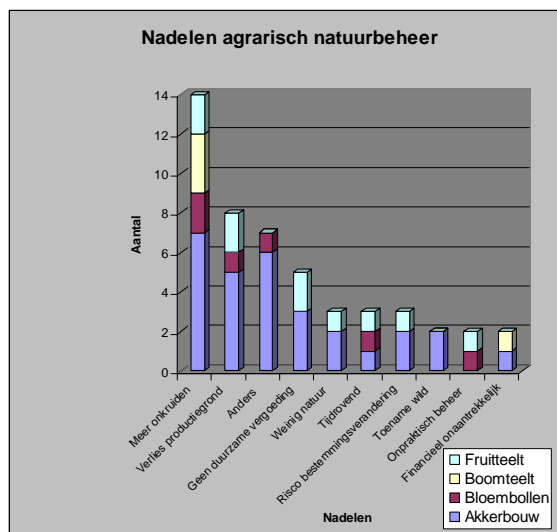
Voordelen

Alle deelnemers ondervinden voordelen aan agrarisch natuurbeheer op hun bedrijf. De deelnemers noemden twee tot soms zelfs acht voordelen die agrarisch natuurbeheer voor hun met zich mee brengt (figuur 4.6). Opvallend is dat de verhoging van de eigen beleving op het bedrijf als meeste door deelnemers is genoemd. Een aantal deelnemers gebruiken de natuurstroken om over hun bedrijf te wandelen en vinden het leuk om te zien hoe alles ontwikkelt. Doordat de deelnemers meer kennis hebben gekregen over agrarisch natuurbeheer zijn ze dit ook anders gaan beleven. Daarna is het verbeteren van het imago van

landbouw het vaakst genoemd. De ondernemers vinden het belangrijk uit te stralen dat landbouw meer is dan het telen van gewassen en dat zij zich ook bewust inzetten voor natuur en landschap. Ook het verkrijgen van een vergoeding voor het uit productie nemen van landbouwgrond bij de akkerbouwdeelnemers en een vergoeding voor plantmateriaal is voor de helft van de deelnemers een belangrijk voordeel. Voor een groot deel van de deelnemers is de vergoeding ook een eis om aan agrarisch natuurbeheer te doen. Een betere bereikbaarheid van de percelen is door veel akkerbouwers als voordeel genoemd. De natuurstroken die om de percelen zijn aangelegd, worden door de deelnemers af en toe gebruikt om snel bij de percelen te komen. Daarna zijn als voordelen genoemd de afname van drift en emissie naar de sloot door de bufferwerking van natuurstroken, goede invulling van kopakkers en teeltvrije zones, een hogere recreatieve waarde en een nuttige functie van overhoeken. Andere voordelen die zijn genoemd is dat de natuurstroken tevens als wandelpaden gebruikt kunnen worden, dat door de natuurstroken en een natuurvriendelijker slootkantenbeheer minder kans is op instorten van het sloottalud, het maaisel kan worden gebruikt als voer voor kalveren en het verhogen van de biodiversiteit op het bedrijf.

Figuur. 4.6.

Figuur. 4.7.

Nadelen

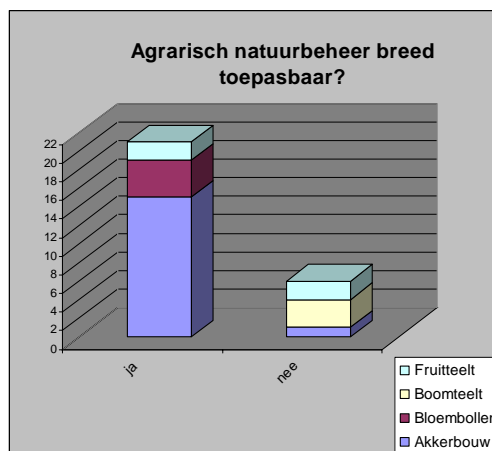
De deelnemers ondervinden ook nadelen ten aanzien van agrarisch natuurbeheer. Echter, het aantal nadelen is beduidend minder dan het aantal voordelen dat per deelnemer is genoemd (figuur 4.7). De genoemde nadelen per deelnemer varieerde van 1 tot maximaal 4. Het belangrijkste nadeel dat door de deelnemers werd genoemd is de toename van ongewenste kruiden. De meeste hinder wordt ondervonden van distels, die zich vanuit bestaande distelhaarden in de slootkruin of sloottaluds verder uitbreiden in de natuurstroken. Ook het ingroeien van riet vanuit de sloten in de natuurstrook is genoemd. Voor de boomteelt is het grootste probleem dat in de met bloemen ingezaaide natuurstroken ook veel ongewenste kruiden opkomen. Verder is enkele malen een toename van jacobskruiskruid genoemd. Met name deelnemers die hun maaisel voeren aan kalveren vinden dit een nadeel aangezien deze plant dodelijk kan zijn voor vee.

Als tweede is het verlies van productiegrond het meeste genoemd, ondanks dat gedurende het project hiervoor een vergoeding werd gegeven. Deze vergoeding is helaas tijdelijk en het is niet voor alle deelnemers mogelijk een duurzame vergoeding te ontvangen om op dezelfde wijze door te gaan met agrarisch natuurbeheer. Hierdoor wordt het door een aantal deelnemers als financieel onaantrekkelijk ervaren. Een paar keer is als nadeel genoemd dat enige zorgen bestaan over het risico op bestemmingsverandering, de lage natuurwaarde aan het eind van het project, het beheer tijdrovend en soms niet praktisch is en dat er een toename is van wild.

Een ander nadeel dat vooral door akkerbouwers is genoemd is de breedte van de natuurstroken. Die vindt men te smal voor een praktisch uitvoerbaar beheer. Verder werden genoemd dat door een dichtere bodemstructuur in delen van de permanente natuurstroken makkelijk water blijft staan.

4.3 Bredere toepasbaarheid

Drie kwart van de deelnemers vindt agrarisch natuurbeheer zoals dat binnen Natuur breed is toegepast goed uitvoerbaar op vrijwel ieder landbouwbedrijf (figuur 4.8.). Als kanttekening is vele male genoemd dat agrarisch natuurbeheer alleen kan werken als de betreffende ondernemer ook open staat voor en binding heeft met agrarisch natuurbeheer. Ook is verschillende malen genoemd dat het voor de meeste ondernemers alleen toegankelijk zal zijn mits een financiële vergoeding mogelijk is. Daarnaast werd opgemerkt dat het zeker niet alleen voor biologische of sterk milieu en natuur georiënteerde ondernemers is, maar dat agrarisch natuurbeheer voor een 'gewone' gangbare ondernemer op de Natuur breed manier ook goed inpasbaar is. Eén bollenteler geeft aan dat in de bollenteelt wel actief zal moeten worden gewerkt aan het stimuleren van agrarisch natuurbeheer, wil men dit van de grond krijgen. Tot slot is opgemerkt dat ondanks dat agrarisch natuurbeheer goed inpasbaar is, het niet verplicht zou moeten worden gesteld vanuit het beleid. Het moet een keuze blijven, mogelijk zou het wel aan een certificering verbonden kunnen worden.

Figuur. 4.8.

Een klein groepje deelnemers is niet overtuigd dat agrarisch natuurbeheer voor alle landbouwbedrijven inpasbaar is. Vooral de boomtelers en enkele fruittelers zijn hierover nog sceptisch. Of agrarisch natuurbeheer inpasbaar is, ligt volgens hen aan het type elementen dat men wil realiseren en of daarvoor ruimte is op het bedrijf. Het aanleggen van elementen betekent vaak dat hiervoor productiegrond ingeleverd moet worden en dit is niet altijd mogelijk of wenselijk. Daarnaast is het van belang dat de ondernemer affiniteit heeft met agrarisch natuurbeheer. Tot slot is ook genoemd dat de ligging van het bedrijf ten aanzien van natuur- en landschapselementen in de omgeving en de potentiële mogelijkheden op het bedrijf ook van belang zijn voor een goede inpasbaarheid.

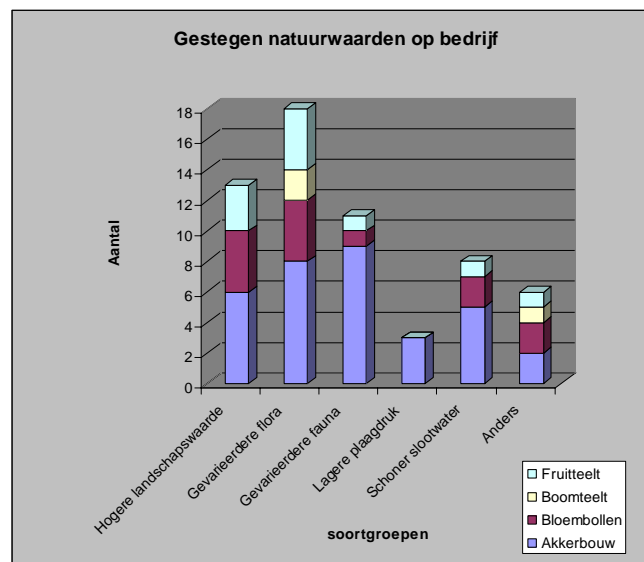
5 Natuurwaarde

5.1 Verandering natuurwaarde

Het overgrote deel van de deelnemers (22 van de 27) ervaart dat de natuurwaarde op hun bedrijf is gestegen na uitvoering van het bedrijfsnatuurplan in het kader van Natuur breed. Deze hogere natuurwaarde wordt door tweederde van de deelnemers waargenomen in het aantal plantensoorten (figuur 5.1.). Met name in de natuurstroken komen door zowel inzaai als door verschraalbeheer meer verschillende en andere plantensoorten voor dan voorheen op het bedrijf (foto 5.1.). Als tweede is de landschapswaarde het meest genoemd. Door de aanleg van verschillende elementen wordt het bedrijf aangekleed wat door vele als een verbetering van het landschap wordt ervaren. Ook een gevarieerder aanbod aan fauna is door bijna de helft van de deelnemers genoemd. Opvallend is dat dit vooral door veel akkerbouwers is genoemd. Zij geven aan te ervaren dat door de natuurstroken meer dekking en schuilgelegenheid op hun bedrijf aanwezig is, waarvan meer kleine en middelgrote zoogdieren, zoals hazen, fazanten, patrijzen, muizen, reeën en vossen, gebruik kunnen maken. Daarnaast is ook enkele malen de toename van insecten genoemd. Deelnemers denken dat de hoeveel verschillende insecten op het bedrijf is toegenomen door de aanleg van de natuurstroken. Een lagere plaagdruk, door een toename van nuttige roofinsecten, is alleen door aantal akkerbouwers genoemd.

Foto 5.1. Natuurstrook op akkerbouwbedrijf

Figuur. 5.1.

Eenderde van de deelnemers ervaart ook dat het slootwater schoner wordt. Bij de akkerbouw is als oorzaak de aanleg van natuurstroken tussen de sloot en de akkers genoemd. Door deze strook komt er minder drift en nutriënten in de sloot terecht. Andere redenen voor een schonere sloot zijn de teeltverbeteringen die tot stand zijn gekomen door zowel overheidsbeleid als door bewuster met het milieu omgaan van agrariërs. Andere redenen waarom deelnemers ervaren dat de natuurwaarde is gestegen zijn de toename van

schuilgelegenheden op het bedrijf gedurende de winter, vermindering van biomassa van de slootvegetatie door verschraalbeheer, verbeteren van eigen inzicht om natuurvriendelijker te telen en door verbetering van teelttechnieken. Niet alles is dus te wijten aan de uitvoering van het bedrijfsnatuurplan.

Vijf deelnemers onder wie 3 akkerbouwers en 2 boomtelers hebben het gevoel dat de natuurwaarde op hun bedrijf niet is gestegen. De belangrijkste reden die door deze deelnemers is genoemd is dat de ontwikkeling in hun ogen langzaam gaat en dat de natuurstroken nog niet hebben opgeleverd wat de deelnemers daarvan hadden verwacht. Voor de akkerbouwers (vooral in de regio Groningen) geldt dat deze stroken hoofdzakelijk uit gras bestaan en dat de ontwikkeling van kruiden nog zeer beperkt is gebleven (foto 5.2.). Daarnaast is vier keer genoemd, waaronder door de 2 boomtelers, dat in de natuurstroken ook ongewenste onkruiden tot ontwikkeling komen. Tot slot is door een enkeling aangegeven dat op het bedrijf al veel natuur aanwezig was, waardoor de natuurwaarde niet meer is gestegen door de uitvoering van het bedrijfsnatuurplan.

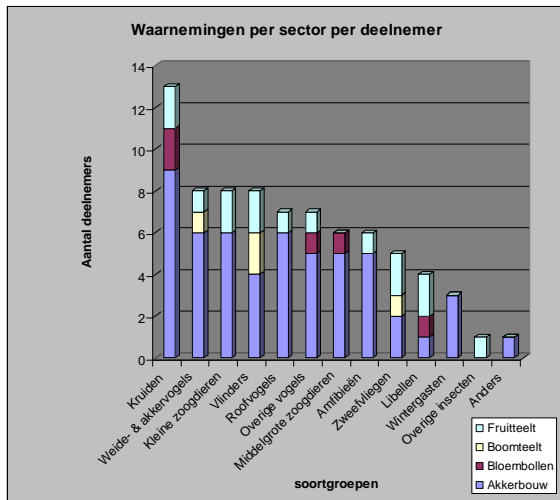
Foto 5.2. Natuurstrook in 2004 op Groningsbedrijf

5.2 Waarnemingen

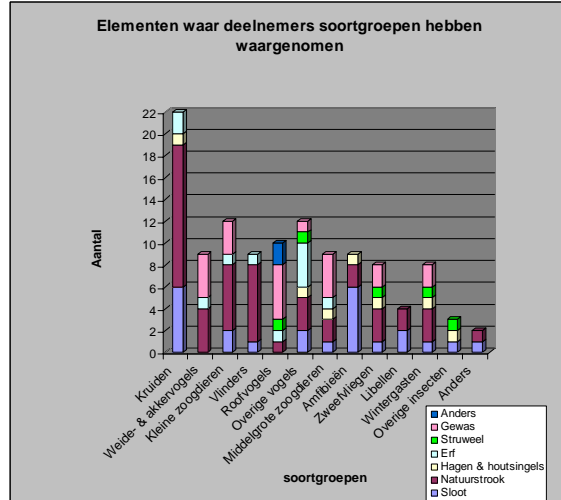
Voor de deelnemers is het lastig om aan te geven of op hun bedrijf ook daadwerkelijk een toename van planten- en diersoorten of bijzondere soorten heeft plaatsgevonden na uitvoering van het bedrijfsnatuurplan. De deelnemers vinden zichzelf hiervoor niet deskundig genoeg. Slechts een kwart van de deelnemers geeft aan gedurende het project andere dieren of bijzondere planten of dieren te hebben gezien anders dan voor deelname aan het project.

De helft van de deelnemers geeft ook aan in het veld wel meer te hebben waargenomen, maar heeft vraagtekens of dat door de het bedrijfsnatuurplan komt. De toename zou in hun ogen ook een landelijke trend of seizoenseffect kunnen zijn of, zoals zij zelf zeggen, dat ze meer waarnemen omdat ze er gedurende het project ook meer oog voor hebben gekregen. Door de akkerbouwers in de regio Zuid-Holland (Hoeksche Waard) is ook enkele malen genoemd dat de recent gerealiseerde natuurontwikkeling rondom de kreken in het gebied waarschijnlijk de belangrijkste oorzaak is voor de toename van soorten. Tot slot is een kwart van de deelnemers van mening dat ze niet meer planten- en diersoorten hebben waargenomen op hun bedrijf. Verschillende redenen hiervoor zijn dat op het bedrijf al veel natuur aanwezig was en dat Natuur breed niet heeft geleid tot meer soorten. Verder is ook genoemd dat het nog te vroeg is om een toename waar te nemen en dat de aangelegde elementen eerst de kans moeten krijgen zich goed te ontwikkelen. Een enkeling geeft aan niet te weten of er daadwerkelijk een toename is waar te nemen, omdat ze door gebrek aan tijd of kennis hier nog niet op hebben gelet.

Ondanks dat de meeste deelnemers moeite hadden aan te geven van welke soorten zij in het veld daadwerkelijk een toename hebben waargenomen, is hiertoe wel een poging gedaan. Duidelijk naar voren komt dat de helft van de deelnemers een toename heeft waargenomen in het aantal kruiden (figuur 5.2.). Daarna zijn de meeste toenames geconstateerd in weide- en akkervogels (genoemd zijn fazanten, kwartels, patrijs, scholekster, Kieviet, grutto en wulp), kleine zoogdieren (hazen, muizen, konijnen, bunzing en wezels), vlinders, roofvogels (kiekendief, valk en buizerd) en andere vogels (ijsvogel, putter, groenling, krakeend en kolganzen). In wat mindere mate zijn middelgrote zoogdieren, amfibieën, zweefvliegen, libellen, wintergasten en overige insecten genoemd. Eén bollenteler gaf aan zoetwatermosselen in zijn sloot te hebben waargenomen, wat vrij bijzonder is. Door een enkeling is ook een toename van negatieve soorten genoemd zoals distels, muskusrat en muizen. In figuur 5.3. is te zien waar de deelnemers de soorten op het bedrijf hebben waargenomen. Hieruit is af te leiden dat de meeste soorten door de deelnemers zijn waargenomen in de natuurstroken en in het gewas.

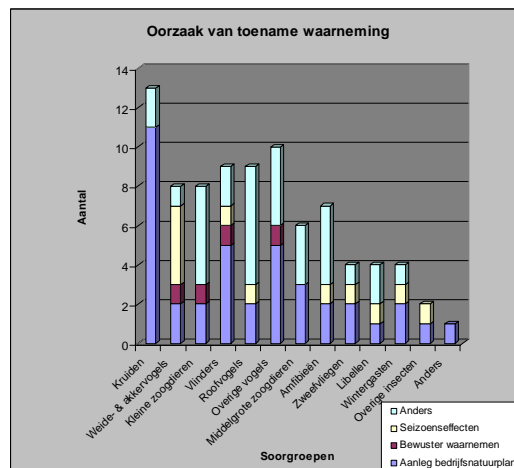

Figuur. 4.2.

Figuur. 4.3.

Zoals eerder vermeld vonden de deelnemers het lastig om aan te geven of de toename van de soorten veroorzaakt wordt door de uitvoering van het bedrijfsnatuurplan. Alleen voor de toename van kruiden zijn de deelnemers het eens dat die wordt veroorzaakt door de aanleg van natuurstroken in het kader van Natuur breed. In figuur 4.4 staan de oorzaken per soortengroep weergegeven.

Figuur. 4.4.

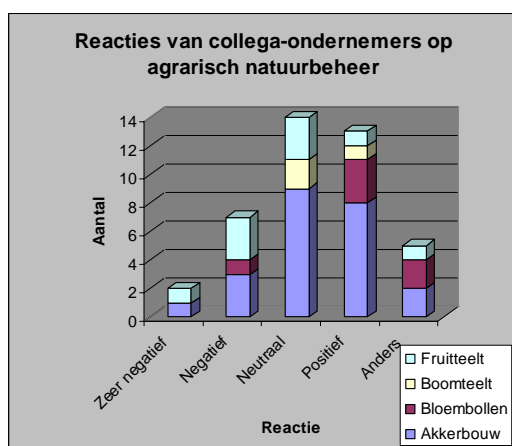

6 Omgeving en imago

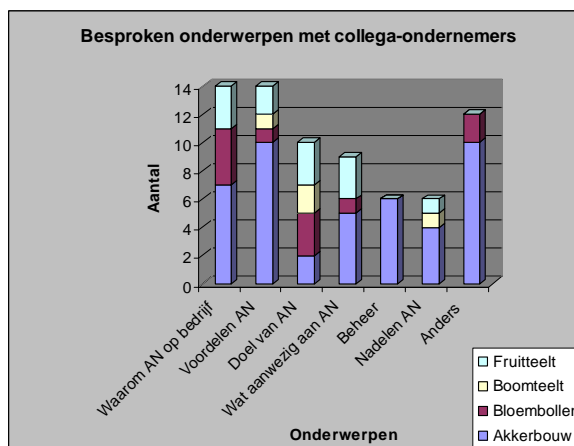
6.1 Collega-ondernemers

Alle deelnemers hebben wel eens met collega-ondernemers gesproken over het feit dat zij agrarisch natuurbeheer op hun bedrijf toepassen. De meeste collega's reageren neutraal tot positief (figuur 6.1.). Ze zijn wel geïnteresseerd, maar ook sceptisch, omdat ze verwachten dat het veel geld kost en twijfelen of het wel praktisch inpasbaar is. Opvallend is dat verschillende malen door deelnemers, met name akkerbouwers, is genoemd dat een verschuiving in de reacties heeft plaatsgevonden de afgelopen jaren. In het begin van het project Natuur breed kregen de deelnemers meer negatieve tot neutrale reacties van hun collega-ondernemers. Nu is dit verschoven naar neutraal tot positief. De oorzaak hiervan ligt volgens deze deelnemers bij de steeds toenemende aandacht voor het onderwerp, de toenemende positieve praktijkvoorbeelden en op sommige plaatsen ook de mogelijkheid om deel te nemen aan een subsidieregeling.

Ruim de helft van de deelnemers (16) geven aan dat zij collega-ondernemers uit hun omgeving kennen die ook recentelijk aan agrarisch natuurbeheer zijn gaan doen of dit graag zouden willen gaan doen.

Figuur. 6.1.

Figuur. 6.2.

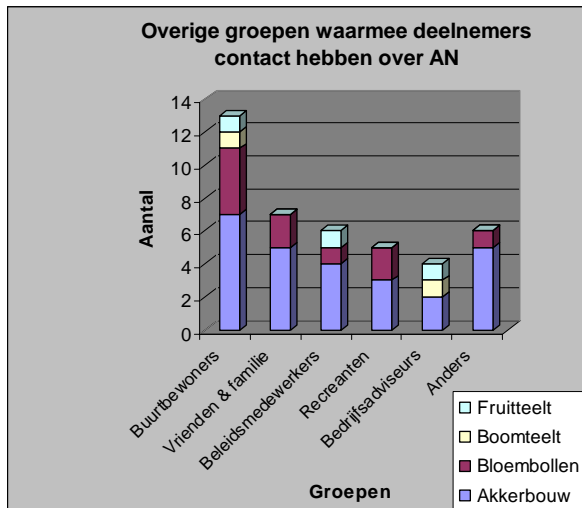
De belangrijkste onderwerpen die aan de orde komen tijdens gesprekken met collega-ondernemers (figuur 6.2) zijn de reden waarom zij met agrarisch natuurbeheer zijn gestart en de financiële vergoeding. Het krijgen van een financiële vergoeding is het meest genoemde voordeel dat akkerbouwers en bollentelers aan hun collega-ondernemers vertellen. Daarnaast zijn als voordelen genoemd de praktische inpasbaarheid, de betere bereikbaarheid van de percelen, het verlagen van instortingsgevaar van sloottalud en een betere waterkwaliteit (zie ook paragraaf 4.2).

Als derde is het doel van agrarisch natuurbeheer het meest besproken onderwerp. Naast het natuur en landschapsdoel is met name door de boomtelers en door enkele akkerbouwers ook het functioneel inzetten van natuur voor plaagonderdrukking in gewassen als doel genoemd. Daarnaast is een aantal keer gesproken over de praktische uitvoerbaarheid van het beheer en de nadelen die agrarisch natuurbeheer met zich mee kan brengen. Verder is opvallend dat door de bollentelers en enkele akkerbouwers ook een aantal keer het imago van de ondernemers is genoemd. Zij geven aan met collega-ondernemers te spreken over het feit dat agrarisch natuurbeheer een goede bijdrage kan leveren aan het verbeteren van het landbouwimago.

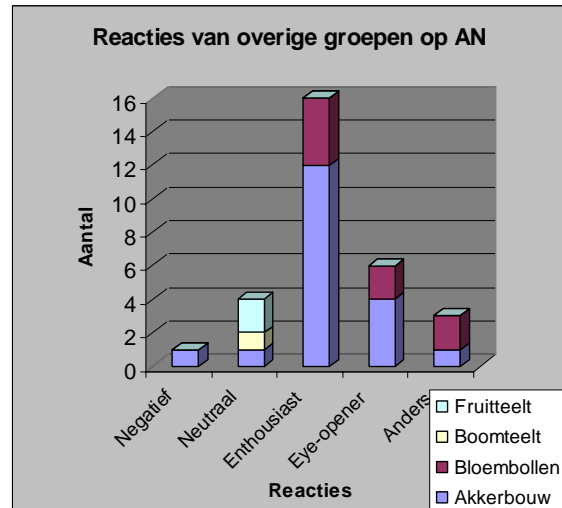
6.2 De maatschappij

Naast collega-ondernemers heeft een groot deel van de deelnemers ook met anderen gesproken over het toepassen van agrarisch natuurbeheer op hun bedrijf. Voor een groot deel gaat het om mensen die de deelnemers goed kennen, zoals buurtbewoners, vrienden en familie (figuur 6.3.). Daarnaast heeft een aantal deelnemers ook gesproken met beleidsmedewerkers van gemeente, recreanten die het bedrijf passeren of wandelen over de natuurstroken en bedrijfsadviseurs. Als andere groepen zijn genoemd natuur- en landschapsorganisaties, klanten/afnemers, verpachter, controleurs van de AID en EurepGap.

De reacties waren hoofdzakelijk enthousiast en voor een klein deel zelfs een eye-opener, omdat zij niet hadden verwacht dat in de landbouw ook aandacht is voor natuur- en landschap (figuur 6.4.).

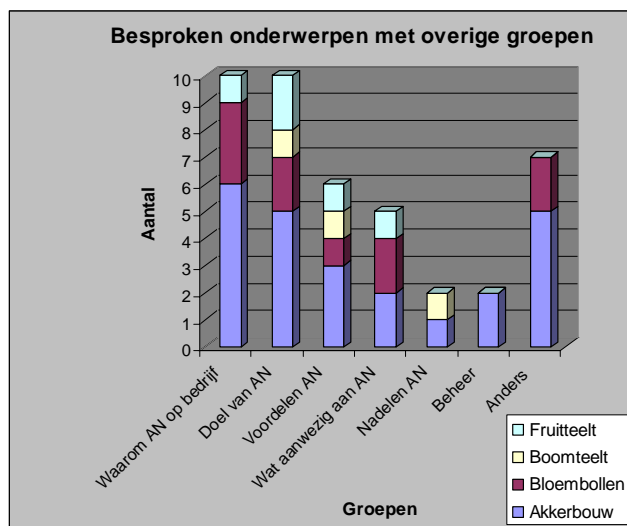

Figuur. 6.3.

Figuur. 6.4.

De onderwerpen die aan de orde kwamen zijn vrijwel gelijk aan die van gesprekken collega-ondernemers (figuur 6.2.). Echter, de insteek bleek totaal anders te zijn. De deelnemers vinden het in gesprekken met anderen dan collega-ondernemers belangrijk om te werken aan het imago en te laten zien dat ze maatschappelijk verantwoord bezig zijn door naast het telen van gewassen ook aandacht te besteden aan natuur en landschap. De gesprekken waren veel minder gericht op de landbouwkundige kant zoals praktische zaken voor de bedrijfsvoering. Er is weinig gesproken over het beheer en de nadelen die het voor het bedrijf oplevert, maar meer over de verfraaiing van het landschap, het verbeteren van natuur en milieu en in enkele gevallen de toegankelijkheid van de natuurstroken voor publiek.

Figuur. 6.5.

Door verschillende akkerbouwers is genoemd dat als ze beter willen communiceren met burger over het feit dat zij ook aandacht voor natuur hebben de natuurstroken meer bloemen zouden moeten bevatten. De natuurstroken bevatten momenteel een groot aandeel gras, waardoor de burger ze minder snel als natuur beschouwd. Ondanks dat het inzaaien van bloemenmengsels niet natuurlijk is, zou het voor de communicatie richting burgers wel helpen.

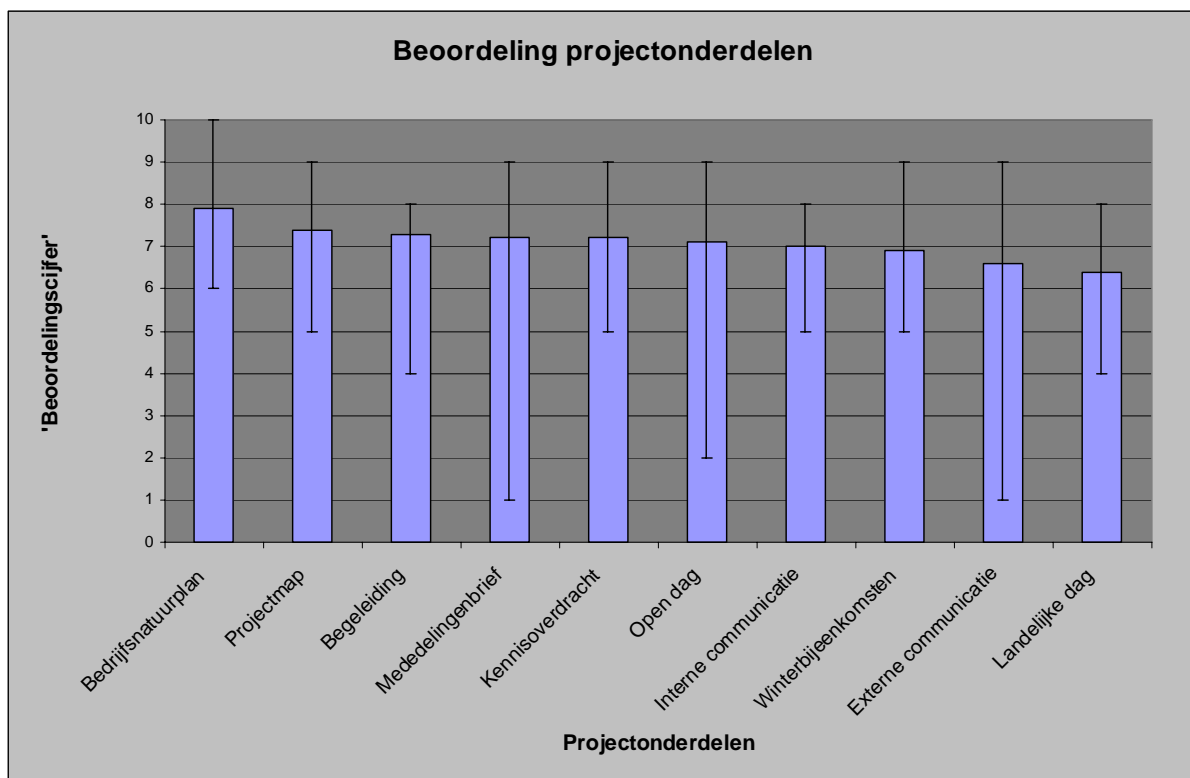

7 Het project

7.1 Projectonderdelen

De deelnemers hebben een gemiddeld cijfer van 7,2 gegeven voor het gehele project. Het bedrijfsnatuurplan is met een 7,9 als hoogste beoordeeld. Als laagste is de landelijke bijeenkomst met de deelnemers beoordeeld met een 6,4 (figuur 7.1.). De landelijke dag is in 2003 georganiseerd. Helaas was de opkomst van deelnemers laag. Voor met name fruit werd deze bijeenkomst georganiseerd op een ongunstig tijdstip door de drukte op het bedrijf, waardoor niemand van die sector aanwezig was.

Uit tabel 7.1 is af te lezen dat de akkerbouwers, bloembollentelers en boomtelers tevreden zijn over het project. Ze geven gemiddeld een 7,3. De fruittelers zijn iets kritischer en geven een 6,6. De fruittelers zijn vooral kritisch over de mededelingenbrief, open-dag, externe communicatie en de landelijke dag. Aan de eerste drie is binnen de fruittelt nog weinig aandacht besteedt. De reden daarvoor is dat de fruittelt een vertraging heeft opgelopen. De deelnemers hebben pas in 2004 het definitieve bedrijfsnatuurplan ontvangen. Het bedrijfsnatuurplan vormt samen met interne communicatie en de projectmap de eerste fase in het project, als tweede fase volgt de uitvoering en externe communicatie in de vorm van mededelingenbrieven, winterbijeenkomsten en open dagen. De fruittelers hebben het laatste jaar een versnelde en verkorte versie van de tweede fase doorlopen. Hierdoor is aan deze onderwerpen minder aandacht besteed dan bij de overige sectoren.

Figuur. 7.1.

Tabel 7.1. Beoordeling van projectonderdelen

Sector	Akkerbouw		Bloembollen		Boomteelt		Fruitteelt		Totaal	
	Respons	Cijfer	Respons	Cijfer	Respons	Cijfer	Respons	Cijfer	Respons	Cijfer
Bedrijfsnatuurplan	16	8	4	8	3	6	4	9	27	7,9
Projectmap	16	7,4	4	8	3	6,3	4	7,8	27	7,4
Begeleiding	16	7,6	4	6	3	8	4	7,3	27	7,3
Mededelingenbrief	16	7,6	4	7,5	3	7	2	4	25	7,2
Kennisoverdracht	16	7,4	4	7,3	3	7	4	6,8	27	7,2
Open dag	14	7	3	7,7	3	8,3	1	2	21	7,1
Interne communicatie	16	6,9	4	7	3	7,7	4	7	27	7
Winterbijeenkomsten	16	7,2	3	7,3	3	7	3	5	25	6,9
Externe communicatie	15	6,7	4	7,5	3	7,3	3	4	25	6,6
Landelijke dag	4	7,1	2	7	1	7	2	4	9	6,4
Totaal		7,3		7,3		7,2		6,6		7,2

Foto 7.1. Landelijke dag met deelnemers

Foto 7.2. Excursie in het veld tijdens open dag op een Natuur breed bedrijf

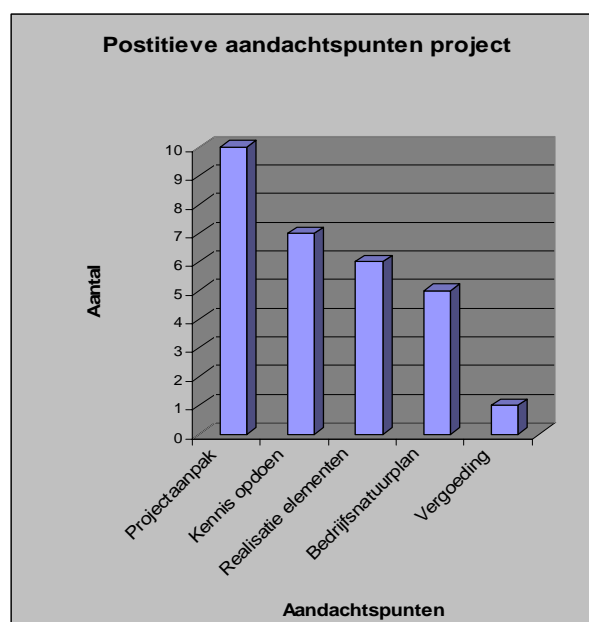
7.2 Aandachtspunten

Aan de deelnemers is gevraagd sterke punten en punten ter verbetering van het project Natuur breed te noemen.

Sterke punten

Veel deelnemers hebben de projectaanpak en de samenwerking met PPO als zeer prettig ervaren. Hiervoor is een paar keer, vooral door boomtelers, genoemd dat Natuur breed een vernieuwend onderwerp omvat. Daarnaast is door akkerbouwers en bollentelers genoemd dat de begeleiding op een goede en enthousiaste manier door de onderzoekers werd uitgevoerd en dat het project inhoudelijk goed in elkaar zat (onderbouwde methodiek en duurzame vormen van maatregelen) met als doel ook echt iets in het veld te bereiken. Tot slot is ook als positief punt de samenwerking en terugkoppeling met andere ondernemers uit de zelfde regio genoemd.

Als tweede is kennisoverdracht en bewustwording het meest genoemd. Een kwart van de deelnemers geeft aan dat ze door het project meer kennis hebben opgedaan en bewuster zijn geworden van de waarde van agrarisch natuurbeheer.

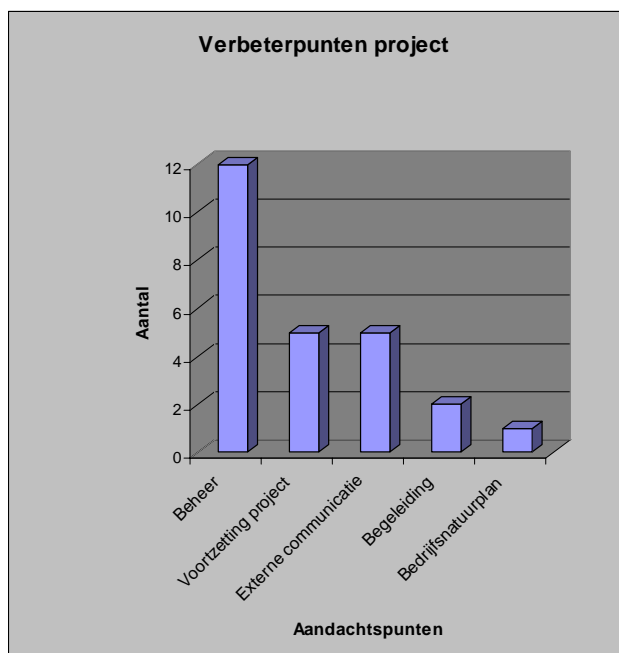
Figuur. 7.2.

Op de derde plaats staat de realisatie en de uitvoering van het bedrijfsnatuurplan op bedrijf. Bijna een kwart van de deelnemers vindt het erg positief dat tijdens het project ook daadwerkelijk elementen zijn aangelegd en dat hierdoor het bedrijf het een betere uitstraling naar buiten toe heeft gekregen. Het bedrijfsnatuurplan is als vierde genoemd. Een aantal deelnemers hebben aangegeven het dat het bedrijfsnatuurplan professioneel is opgesteld en dat zij het leuk en leerzaam vonden om een dergelijk plan te krijgen voor hun bedrijf. Tot slot is door 1 deelnemer genoemd dat het krijgen van een vergoeding voor de uitvoering van maatregelen een positieve bijkomstigheid was.

Punten ter verbetering

Als verbeterpunten voor het project is door de meeste deelnemers het beheer genoemd. Akkerbouwers gaven aan dat de natuurstroken te smal zijn voor een praktisch beheer, de boomteelt zou in een vervolg meer aandacht willen voor veronkruiding in de bloemenstroken en de fruitteelt zou bij het inzaaien van bloemen zich meer willen richten op soorten die natuurlijke vijanden voor plaaginsecten aantrekken. Als tweede is de voortzetting van het project genoemd. Eén vijfde van de deelnemers vindt dat de voortzetting beter georganiseerd zou kunnen worden door in een eerder stadium in het project met acquisitie te starten en het project meer naar buiten te communiceren in de regio. Als derde is externe communicatie genoemd. Een aantal deelnemers vinden dat er meer aandacht had kunnen worden besteedt aan externe communicatie zoals de aankondiging van de open dagen. Door een enkele deelnemers is genoemd dat de begeleiding beter zou kunnen door de communicatielijnen korter en sneller te maken.

Tot slot is door één deelnemer genoemd dat het bedrijfsnatuurplan wollig was geschreven en een iets meer praktische insteek mocht hebben.

Figuur. 7.3.

7.3 Tot slot

Aan de deelnemers is gevraagd of zij opnieuw in het project zouden stappen, als die mogelijkheid zich zou voordoen. Van de 27 deelnemers willen 25 weer opnieuw aan het project mee doen. De belangrijkste redenen hiervoor is dat de deelnemers affiniteit hebben met het onderwerp en daardoor geïnteresseerd zijn in een vervolg en omdat in het project voor een aantal zaken een vergoeding beschikbaar was.

Daarnaast is als reden genoemd de mogelijkheid tot het opdoen van kennis en het krijgen van adviezen. Verder werden genoemd de goede organisatie en begeleiding tijdens het project. Tot slot is door twee boomtelers genoemd dat het project bij een vervolg wel een andere insteek zou moeten krijgen. Er zou meer aandacht moeten komen voor het onderdrukken van onkruid in de natuurstroken door andere mengsels of een ander beheer. Twee fruittelers hebben twijfels of zij nogmaals in het project zouden stappen. De reden voor een teler is de onzekerheid of met natuurbeheer daadwerkelijk nuttige insecten kunnen worden aangetrokken om plagen in de gewassen te onderdrukken.

8 Conclusies

Beeldvorming

Door op een actieve wijze en onder begeleiding, zoals in Natuur breed is gedaan, te starten met agrarisch natuurbeheer gaat een grote meerderheid van ondernemers anders tegen agrarisch natuurbeheer aankijken. Door op het eigen bedrijf actief aan de slag te gaan worden ondernemers bewuster en vaak enthousiaster over agrarisch natuurbeheer. Alleen al het lezen van een eigen bedrijfsnatuurplan leidt tot meer inzicht in agrarisch natuurbeheer. De uitvoering van agrarisch natuurbeheer blijkt voor veel ondernemers mee te vallen en het blijkt goed inpasbaar te zijn. De meeste ondernemers zouden met hun ervaring en enthousiasme goede ambassadeurs van agrarisch natuurbeheer zijn richting collega-ondernemers.

Bedrijfsnatuurplan

Het bedrijfsnatuurplan heeft een professionele opbouw en lijkt goed doordacht. Daarnaast worden de topografische kaarten van de omgeving uit verschillende jaren (zoals een kaart uit 1900) erg gewaardeerd omdat het inzicht geeft in het landschap van vroeger en nu. Enkele kritische punten zijn de grote omvang van het plan en het ambitieniveau van het ideaal ontwerp. Het uit te voeren ontwerp biedt voor de meeste ondernemers voldoende aanknopingspunten en is goed uitvoerbaar. Het bedrijfsnatuurplan wordt minimaal eens per jaar ingekeken en dient als een achtergronddocument waar zo nu en dan zaken in kunnen worden opgezocht, variërend van de beschrijving van landschap en beleid, tot de praktische uitvoering van het beheer en de onderbouwing van de voorgestelde inrichting- en beheermaatregelen.

Praktische inpasbaarheid

Ondernemers voeren bij voorkeur het beheer zelf uit. Op deze manier hebben zij het zelf in de hand. Alleen als ze niet in bezit zijn van de juiste apparatuur besteedt men het beheer uit. De beheersmaatregelen, die binnen Natuur breed zijn voorgelegd, zijn over het algemeen goed uitvoerbaar. Echter, maatregelen zoals het maaien en afvoeren van natuurstroken en sloottalud kunnen lastig zijn i.v.m. de verwerking van het maaisel. Ondernemers zijn echter inventief genoeg om zelf tot een praktische oplossing te komen, die op hun bedrijf het beste inpasbaar is. Het opvoeren van maaisel aan vee of het tegen het gewas aanharken van maaisel om later in de akker in te werken zijn hier goede voorbeelden van.

Agrarisch natuurbeheer, zoals dat in Natuur breed is uitgevoerd, kan op veel verschillende bedrijven, sectoren en landschappen worden toegepast. Hierbij is het wel van belang dat de desbetreffende ondernemer affiniteit heeft met en open staat voor agrarisch natuurbeheer. Daarnaast is de mogelijkheid tot het ontvangen van een vergoeding een belangrijke stimulans om mee te doen, aangezien vaak ook goede productiegroond voor natuur wordt gebruikt.

Beleving van voor- en nadelen

Ondernemers ervaren veel voordelen van agrarisch natuurbeheer. Het belangrijkste voordeel is de verhoging van de eigen beleving op het bedrijf. Verder worden ook het verbeteren van het imago, het krijgen van een vergoeding en een betere bereikbaarheid van de percelen door de aanleg van natuurstroken als belangrijk ervaren. Ondernemers ondervinden duidelijk minder nadelen dan voordelen aan agrarisch natuurbeheer zoals dat binnen het project is uitgevoerd. Een nadeel is dat op sommige plekken het aantal onkruiden kan toenemen., Dit is vooral het geval bij de aanleg van natuurstroken met bloemenmengsels op boomteeltbedrijven en in enkele natuurstroken op akkerbouwbedrijven waar uitbreiding van bestaande distelhaarden plaatsvindt.

Natuurwaarde

Voor ondernemers is het lastig te beoordelen of agrarisch natuurbeheer daadwerkelijk leidt tot een toename van de natuurwaarde op hun bedrijf. Veelal is wel het gevoel aanwezig dat de natuurwaarde op het bedrijf is toegenomen, vooral door een hogere plantenvariatie, maar dit is lastig te koppelen aan eigen waarnemingen in het veld. Door actief met agrarisch natuurbeheer bezig te zijn, hebben de ondernemers meer oog voor natuur waardoor ze ook meer waarnemen. Het is niet duidelijk of de toename wordt veroorzaakt door de introductie van agrarisch natuurbeheer, door jaareffecten of daar de toenemende interesse waarmee zij in het veld waarnemen.

Omgeving

In de omgeving van ondernemers die actief zijn op het gebied van agrarisch natuurbeheer wordt door collega-ondernemers meestal neutraal tot positief gereageerd op agrarisch natuurbeheer. Wanneer in een gebied veel aandacht is voor agrarisch natuurbeheer door middel van praktijkvoorbeelden, communicatie en de beschikbaarheid van subsidies is de kans groter dat ondernemers anders over agrarisch natuurbeheer gaan denken. Reacties van collega-ondernemers verschuiven dan sneller van negatief-neutraal tot neutraal-positief. Dit leidt ook tot een toename van bedrijven met agrarisch natuurbeheer. Voordat men zelf met agrarisch natuurbeheer gaat starten willen men vaak duidelijkheid over de praktische inpasbaarheid en de kosten en baten van agrarisch natuurbeheer.

Mensen uit de omgeving die niet direct uit de agrarische sector komen, zijn over het algemeen enthousiast over het feit dat 'boeren' ook aandacht hebben voor natuur- en landschap. Voor verschillende mensen is het onderwerp nog onbekend en is het een eye-opener om dit in de praktijk te zien. Mensen uit de omgeving zijn makkelijker te bereiken als op de bedrijven opvallende elementen aanwezig zijn, zoals een natuurstrook met kleurige bloemen. Natuurstroken, zoals die op de akkerbouwbedrijven binnen Natuur breed zijn aangelegd, bestaan (nog) hoofdzakelijk uit grassen. Ze bevatten zeker natuurwaarde, maar worden door omstanders nauwelijks opgemerkt.

Verschillende sectoren

Het doel en de interesses voor agrarisch natuurbeheer zijn voor verschillende sectoren ongeveer gelijk. Alle sectoren vinden veelal het inspelen op de vraag naar groen-blauwe diensten, het verbeteren van het imago, het verhogen van landschapswaarde van het bedrijf en het functioneel inzetten van natuur voor plaagonderdrukking de belangrijke motivaties om agrarisch natuurbeheer toe te passen. Echter, de nadruk bij de verschillende sectoren ligt anders. Voor de akkerbouw geldt dat zij vooral willen inspelen op de vraag vanuit de maatschappij (een nieuwe markt), daarnaast vinden ze het verbeteren van het imago en het verfraaien van eigen bedrijf een belangrijke motivatie om aan agrarisch natuurbeheer te doen. In de bloembollenteelt vindt men met name het verbeteren van het imago belangrijk, terwijl de boom- en fruitteelt meer insteken op het functioneel inzetten van agrarisch natuurbeheer voor het onderdrukken van plagen.

Het project

De methodiek voor het opstellen van bedrijfsnatuurplannen, de uitgebreide bedrijfsnatuurplannen, de uitvoering in de praktijk en de kennis die tijdens het project kon worden opgedaan worden als succesfactoren van het project gezien. Daarnaast is het voor de sectoren boom-, fruit- en bloembollenteelt een vernieuwend onderwerp. De aanleg en het beheer is in enkele gevallen een aandachtspunt. Zo zouden de natuurstroken voor een goede praktische uitvoering van het beheer minimaal 4 meter breed moeten zijn. Daarnaast zou meer aandacht moeten worden besteed aan de veronkruiding die soms optreedt na het zaaien van bloemenmengsels en de keuze voor verschillende soorten bloemen in relatie tot het aantrekken van nuttige insecten. Tot slot is het belangrijk dat een project niet ineens eindigt, maar dat wat is opgebouwd op een of andere wijze wordt herkend en gewaardeerd en kan worden voortgezet.

Bijlage 1: Deelnemerslijst

Deelnemers akkerbouw

Naam	Straat	Postcode	Plaats
Zuid Holland:			
H. Scheele	1 ^{ste} Kruisweg 15	3295 LG	's-Gravendeel
Maatschap Nieuw Bonaventura	Boendersweg 38	3295 LB	's-Gravendeel
L. de Geus	Mookhoek 57	3293 AC	Mookhoek
B.J. Niemansverdriet	Buitendijk 44	3292 LB	Strijensas
Groningen:			
C.a. Gaaikema	Vliedorpsterweg 6	9973 TA	Houwerzijl
R. Meijer	Bocum 3	9977 TC	Kloosterburen
J.H. Zijlma	Ewer 5	9966 VE	Zuurdijk
G. Hegge	H. van Cappenbergweg 1	9977 RV	Kloosterburen
Noord Brabant:			
A. Maris	Drogedijk 59	4796 RH	Oudemolen
T. Verwijst	Loo 37	5388 SB	Nistelrode
W. Toonen	Elsstraat 3	5373 KX	Herpen
E. van Hout	Weversweg 3	5411 RX	Zeeland
Drenthe:			
M.J. Smit	Burg. J.G. Legroweg 15	9765 AD	Paterswolde
Maatschap Bussemaker	Coevoerderstraatweg 19	7919 PP	Geesbrug
Overijssel:			
Maatschap Nijboer-Winters	Marsdijk 9	7736 PL	Beerze
Maatschap de Ruiter	Anerveenseweg 33	7788 AG	Anerveen

Deelnemers Bollen

Naam	Straat	Postcode	Plaats
Zuid Holland:			
Firma P. van Steijn	Westereinde 22	2211 XP	Noordwijkerhout
J.P. Ruigrok & Zn.	Loosterweg 12	2215 TM	Voorhout
J.P. Hoogeveen	Herenweg 114	2201 AL	Noordwijk
Firma R. van Eeden & Zn.	Leeweg 1 & 3	2211 XZ	Noordwijkerhout

Deelnemers Bomen

Naam	Straat	Postcode	Plaats
Gelderland:			
H. & E. van de Bijl	Lakemondsestraat 32	4043 JD	Opheusden
Mauritz Combinatie	Lakemondsestraat 2a	4043 JD	Opheusden
A. van Setten	In 't Land 2a	4043 JM	Opheusden

Deelnemers Fruit

Naam	Straat	Postcode	Plaats
Gelderland/Utrecht:			
L. Ruissen	Achterstraat 1a	4064 EH	Varik
H.A.P. van der Maat	Marsdijk 5	3981 HE	Bunnik
C. van Hilten	Mauriksestraat 2	4011 LR	Zoelen
J.A.W. Kroeze	Dr. A. Kuyperweg 70	4153 XB	Beesd

Bijlage 2: Overzicht uitgevoerde maatregelen per bedrijf

Maatregelen	Natuurstroken Gras/kruiden	Natuurstroken bloemen	Graanrand met akkerkruiden	Natuurbraak	Natuurvriendelijk slootkantenbeheer	Struweel / bosje	Haag / houtwal	Fruittbomen	Knotwilgen	Bomenrij	Solitaire bomen	Zoom/ruigte vegetatie	Vogelkasten
Deelnemers													
Akkerbouw Zuid Holland													
L. de Geus	X				X	X							
H. Scheele	X				X	X			X				
B.J. Niemansverdriet	X				X	X			X	X			
L.J. Reedijk (Nieuw Bonaventura)	X				X	X							
Akkerbouw Groningen:													
C.A. Gaaikema	X		X		X	X	X					X	
J.H. Zijlma	X				X	X	X	X				X	
G. Hegge	X			X	X	X	X					X	
R. Meijer	X			X	X	X							
Akkerbouw Noord Brabant:													
A.W. Maris	X				X	X				X			
T. Verwijst	X				X		X			X			
W. Toonen	X				X		X			X			
E. van Hout	X				X		X						
Akkerbouw Drenthe													
M.J. Smit	X		X		X	X						X	
Maatschap Bussemaker	X				X	X							
Akkerbouw Overijssel													
Maatschap Nijboer-Winters	X		X		X	X							
Maatschap de Ruiter	X				X	X							
Bloembollen Zuid Holland													
P. van Steijn							X	X		X	X	X	
J.P. Ruigrok & Zn					X		X	X			X	X	
J.P. Hoogveen					X		X		X				
R. van Eeden & Zn					X	X	X	X					
Boomteelt Gelderland													
H & E van de Bijl	X	X											X
Mauritz Combinatie		X											X
A. van Setten	X	X											X
Fruitteelt Gelderland													
L. Ruissen		X					X				X		
C. Hilten		X					X				X		
J.A.W. Kroeze		X									X		X
Fruitteelt Utrecht													
H.A.P. van der Maat		X					X				X		

Bijlage 3: Evaluatieformulier bedrijfsnatuurplannen

Algemeen	Ja	Nee	Toelichting
1. Kijkt u door dit project anders aan tegen de mogelijkheden van agrarisch natuurbeheer?			
2. Biedt het plan voldoende aanknopingspunten?			
3. Voelt u zich voldoende betrokken bij het maken van het plan?			
4. Zijn alle mogelijkheden die uw bedrijf biedt benut?			
5. Mist u nog zaken in het bedrijfsnatuurplan?			
Overige opmerkingen:			

(kruis aan wat van toepassing is)

Tekst & opmaak	Slecht	Matig	Voldoende	Goed	Uitstekend	Toelichting
1. Leesbaarheid						
2. Vormgeving						
3. Omvang						
4. Bedrijfskaarten						
Anders:						
Overige opmerkingen:						

(kruis aan wat van toepassing is)

Inhoud	Slecht	Matig	Voldoende	Goed	Uitstekend	Toelichting
1. Opbouw plan						
2. Beschrijving landschap & beleid						
3. Beschrijving bedrijf						
4. Beoordeling						
5. Ontwerp						
6. Werkplan						
7. Voorbeelden in bijlagen						
8. Werkkalender						
Anders:						
Overige opmerkingen:						

(kruis aan wat van toepassing is)

Bijlage 4: Vragenlijst ervaringen Natuur breed

A Bedrijfsnatuurplan (het rapport)

1. Heeft u het bedrijfsnatuurplan gedurende het project wel eens geraadpleegd?

Ja/nee

Zo ja, welke onderdelen, waarvoor en met welke regelmaat?

Hoofdstuk (evt. aanvullen met exact onderdeel)	Frequentie	Reden
☐ Gebiedsbeschrijving;.....	☐ (A) 1 á 2/project ☐ (B) 1/jaar ☐ (C) >1/jaar	☐ (A) Beheer/uitvoering werkzaamheden ☐ (B) Achtergrondinformatie/eigen interesse ☐ (C) Tbv voorlichting/communicatie aan derden ☐ (D) Anders;.....
☐ Beoordeling;.....	☐ (A) 1 á 2/project ☐ (B) 1/jaar ☐ (C) >1/jaar	☐ (A) Beheer/uitvoering werkzaamheden ☐ (B) Achtergrondinformatie/eigen interesse ☐ (C) Tbv voorlichting/communicatie aan derden ☐ (D) Anders;.....
☐ Ontwerp;..... ...	☐ (A) 1 á 2/project ☐ (B) 1/jaar ☐ (C) >1/jaar	☐ (A) Beheer/uitvoering werkzaamheden ☐ (B) Achtergrondinformatie/eigen interesse ☐ (C) Tbv voorlichting/communicatie aan derden ☐ (D) Anders;.....
☐ Werkplan;.....	☐ (A) 1 á 2/project ☐ (B) 1/jaar ☐ (C) >1/jaar	☐ (A) Beheer/uitvoering werkzaamheden ☐ (B) Achtergrondinformatie/eigen interesse ☐ (C) Tbv voorlichting/communicatie aan derden ☐ (D) Anders;.....
☐ Werkkalender;.....	☐ (A) 1 á 2/project ☐ (B) 1/jaar ☐ (C) >1/jaar	☐ (A) Beheer/uitvoering werkzaamheden ☐ (B) Achtergrondinformatie/eigen interesse ☐ (C) Tbv voorlichting/communicatie aan derden ☐ (D) Anders;.....
☐ Anders;..... ...	☐ (A) 1 á 2/project ☐ (B) 1/jaar ☐ (C) >1/jaar	☐ (A) Beheer/uitvoering werkzaamheden ☐ (B) Achtergrondinformatie/eigen interesse ☐ (C) Tbv voorlichting/communicatie aan derden ☐ (D) Anders;.....

Zo niet of nauwelijks, waarom?

- (A) Niet nodig, alles is duidelijk;.....
- (B) Bedrijfsnatuurplan is moeilijk leesbaar, onduidelijk;.....
- (C) Gewenste onderdelen zijn moeilijk terug te vinden;.....
- (D) Anders;.....
- .....
- .....

2. Heeft u het bedrijfsnatuurplan ook wel eens aan anderen laten zien / uitgeleend?**Ja/nee**

Zo ja, aan 'wie', waarvoor en had dit het gewenste resultaat?

Wie	Reden	Gewenst resultaat
O Collega ondernemer;	O (A) Voorlichting/kennisoverdracht O (B) Draagvlak/imago O (C) Subsidiemogelijkheden/voortzetting 'project' O (D) Anders;.....	Ja / nee .....
O Bedrijfs-, landbouwadviser;	O (A) Voorlichting/kennisoverdracht O (B) Draagvlak/imago O (C) Subsidiemogelijkheden/voortzetting 'project' O (D) Anders;.....	Ja / nee .....
O Agrarisch natuurvereniging;	O (A) Voorlichting/kennisoverdracht O (B) Draagvlak/imago O (C) Subsidiemogelijkheden/voortzetting 'project' O (D) Anders;.....	Ja / nee .....
O Overheidsinstelling;	O (A) Voorlichting/kennisoverdracht O (B) Draagvlak/imago O (C) Subsidiemogelijkheden/voortzetting 'project' O (D) Anders;.....	Ja / nee .....
O 'Burgers/recreanten';	O (A) Voorlichting/kennisoverdracht O (B) Draagvlak/imago O (C) Subsidiemogelijkheden/voortzetting 'project' O (D) Anders;.....	Ja / nee .....
O Anders;	O (A) Voorlichting/kennisoverdracht O (B) Draagvlak/imago O (C) Subsidiemogelijkheden/voortzetting 'project' O (D) Anders;.....	Ja / nee .....

B Natuurwaarde**3. Is de natuurwaarde op het bedrijf (voor uw gevoel) gestegen na aanleg van het bedrijfsnatuurplan? Ja/nee**

Zo ja, in wat voor opzicht?

- (A) (landschap) Hogere landschapswaarde door verschillende elementen;.....
- (B) (flora) Meer variatie in planten;.....
- (C) (fauna) Meer variatie in dieren;.....
- (D) (teelt) Lagere plaagdruk in gewas; .....
- (E) (milieu) Schoner slootwater; .....
- (F) Anders; .....
- .....
- .....

Zo niet, waarom (voor uw gevoel) niet?

- (A) Natuurstroken bevatten hoofdzakelijk gras en dragen (nog) niet bij aan natuur;.....
- (B) Hoge onkruiddruk;.....
- (C) Elementen trekken geen extra dieren aan;.....
- (D) Toename van ongewenste dieren; .....
- (E) Ontwikkeling gaat langzaam; .....
- (F) Anders; .....

4. Heeft u gedurende het project Natuur breed (regelmatig) dieren waargenomen op uw bedrijf of zelfs bijzondere planten- of diersoorten gezien anders dan voor deelname aan het project? Ja/nee

Zo ja, welke soorten en bij welk (natuur)elementen?

Soortgroep	Type element	Oorzaak
O Weide- of akkervogels	(A)Sloot / (B)natuurstrook / (C) Haag/ (D) Erf (E) Struweelbosjes / (F) Poel / (G)Gewas Anders;.....	☐ (A)Aanleg natuurelementen/BNP ☐ (B)Bewuster waarnemen ☐ (C)Seizoenseffecten / jaareffect ☐ (D)Anders;.....
O Roofvogels	(A)Sloot / (B)natuurstrook / (C) Haag/ (D) Erf (E) Struweelbosjes / (F) Poel / (G)Gewas Anders;.....	☐ (A)Aanleg natuurelementen/BNP ☐ (B)Bewuster waarnemen ☐ (C)Seizoenseffecten / jaareffect ☐ (D)Anders;.....
O Wintergasten (ganzen)	(A)Sloot / (B)natuurstrook / (C) Haag/ (D) Erf (E) Struweelbosjes / (F) Poel / (G)Gewas Anders;.....	☐ (A)Aanleg natuurelementen/BNP ☐ (B)Bewuster waarnemen ☐ (C)Seizoenseffecten / jaareffect ☐ (D)Anders;.....
O Andere vogels	(A)Sloot / (B)natuurstrook / (C) Haag/ (D) Erf (E) Struweelbosjes / (F) Poel / (G)Gewas Anders;.....	☐ (A)Aanleg natuurelementen/BNP ☐ (B)Bewuster waarnemen ☐ (C)Seizoenseffecten / jaareffect ☐ (D)Anders;.....
O Kleine zoogdieren;	(A)Sloot / (B)natuurstrook / (C) Haag/ (D) Erf (E) Struweelbosjes / (F) Poel / (G)Gewas Anders;.....	☐ (A)Aanleg natuurelementen/BNP ☐ (B)Bewuster waarnemen ☐ (C)Seizoenseffecten / jaareffect ☐ (D)Anders;.....
O Middelgrote zoogdieren (vos, ree);	(A)Sloot / (B)natuurstrook / (C) Haag/ (D) Erf (E) Struweelbosjes / (F) Poel / (G)Gewas Anders;.....	☐ (A)Aanleg natuurelementen/BNP ☐ (B)Bewuster waarnemen ☐ (C)Seizoenseffecten / jaareffect ☐ (D)Anders;.....
O Amfibieën/reptielen;	(A)Sloot / (B)natuurstrook / (C) Haag/ (D) Erf (E) Struweelbosjes / (F) Poel / (G)Gewas Anders;.....	☐ (A)Aanleg natuurelementen/BNP ☐ (B)Bewuster waarnemen ☐ (C)Seizoenseffecten / jaareffect ☐ (D)Anders;.....
O Vlinders;	(A)Sloot / (B)natuurstrook / (C) Haag/ (D) Erf (E) Struweelbosjes / (F) Poel / (G)Gewas Anders;.....	☐ (A)Aanleg natuurelementen/BNP ☐ (B)Bewuster waarnemen ☐ (C)Seizoenseffecten / jaareffect ☐ (D)Anders;.....
O Libellen;	(A)Sloot / (B)natuurstrook / (C) Haag/ (D) Erf (E) Struweelbosjes / (F) Poel / (G)Gewas Anders;.....	☐ (A)Aanleg natuurelementen/BNP ☐ (B)Bewuster waarnemen ☐ (C)Seizoenseffecten / jaareffect ☐ (D)Anders;.....
O Zweefvliegen;	(A)Sloot / (B)natuurstrook / (C) Haag/ (D) Erf (E) Struweelbosjes / (F) Poel / (G)Gewas Anders;.....	☐ (A)Aanleg natuurelementen/BNP ☐ (B)Bewuster waarnemen ☐ (C)Seizoenseffecten / jaareffect ☐ (D)Anders;.....
O Andere insecten;	(A)Sloot / (B)natuurstrook / (C) Haag/ (D) Erf (E) Struweelbosjes / (F) Poel / (G)Gewas Anders;.....	☐ (A)Aanleg natuurelementen/BNP ☐ (B)Bewuster waarnemen ☐ (C)Seizoenseffecten / jaareffect ☐ (D)Anders;.....
O Kruiden;	(A)Sloot / (B)natuurstrook / (C) Haag/ (D) Erf (E) Struweelbosjes / (F) Poel / (G)Gewas Anders;.....	☐ (A)Aanleg natuurelementen/BNP ☐ (B)Bewuster waarnemen ☐ (C)Seizoenseffecten / jaareffect ☐ (D)Anders;.....
O Anders;	(A)Sloot / (B)natuurstrook / (C) Haag/ (D) Erf (E) Struweelbosjes / (F) Poel / (G)Gewas Anders;.....	☐ (A)Aanleg natuurelementen/BNP ☐ (B)Bewuster waarnemen ☐ (C)Seizoenseffecten / jaareffect ☐ (D)Anders;.....

C Omgeving/imago

5. Heeft u wel eens gesprekken met collega-ondernemers over het agrarisch natuurbeheer op uw bedrijf? Ja/nee

Zo ja, wat zijn veel voorkomende reacties van collega ondernemers?

- (A) Zeer negatief; is iets voor natuurbeheerders.....
 (B) Negatief; lastig in te passen in bedrijf, bang voor negatieve effecten.....
 (C) Neutraal; oprecht geïnteresseerd in voor- en nadelen, nog geen duidelijke mening.....
 (D) Positief; enthousiast, agrarisch natuurbeheer is een goede zaak.....
 (E) Anders; .....

Wat vertelt u uw collega ondernemers over het agrarische beheer op uw bedrijf?

- (A) Waarom u aan agrarisch natuurbeheer doet.....
 (B) Wat op het bedrijf aanwezig is .....

(C) Het doel/nut van agrarisch natuurbeheer (natuurwaarden) .....

(D) Het beheer.....

(E) De voordelen voor bedrijf.....

(F) De nadelen voor bedrijf.....

(G) Anders; .....

Zijn er collega-ondernemers die via u nu ook aan agrarisch natuurbeheer doen of hieraan denken?

Ja/nee

6. Heeft u wel eens gesprekken over het agrarisch natuurbeheer op uw bedrijf met anderen dan collega-ondernemers zoals bv buurtbewoners, recreanten, beleidsmedewerkers of adviseurs? Ja/nee

Zo ja wie?

- (A) Buurtbewoners / (B) recreanten/ (C) beleidsmedewerkers/ (D) adviseurs/(E) Anders;.....

Zo ja, wat zijn veel voorkomende reacties?

- (A) Negatief; dit is geen natuur.....
 (B) Neutraal; hebben niet echt een mening.....
 (C) Enthousiast, agrarisch natuurbeheer is een goede zaak.....
 (D) Eye-opener, nooit stil gestaan dat op agrarische bedrijven ook natuur aanwezig is.....
 (E) Anders; .....

Wat vertelt u deze mensen over het agrarische beheer op uw bedrijf?

- (A) Waarom u aan agrarisch natuurbeheer doet.....
 (B) Wat op het bedrijf aanwezig is .....

(C) Het doel/nut van agrarisch natuurbeheer (natuurwaarden) .....

(D) Het beheer.....

(E) De voordelen voor bedrijf.....

(F) De nadelen voor bedrijf.....

(G) Anders; .....

D Inpasbaarheid

7. Doet u het beheer van agrarisch natuurbeheer zelf of besteedt u dat uit en waarom heeft u daarvoor gekozen? Zelf/uitbesteden

- (A) Wel/geen tijd .....
- (B) Wel/niet in bezit juiste apparatuur.....
- (C) Kostenbesparend.....
- (D) Wel/niet gemotiveerd om werk te doen.....
- (E) Anders,.....
- .....

8. Is het beheer van de natuurelementen op uw bedrijf over het algemeen makkelijk uit te voeren? Ja/nee

Welke beheerwerkzaamheden gaan goed/makkelijk?

- (A) Maaien natuurstroken.....
- (B) Maaien slootkanten.....
- (C) Afvoeren maaisel .....
- (D) Snoeien en dunnen houtige elementen.....
- (E) Anders,.....
- .....

9. Heeft u beheerwerkzaamheden die stonden voorgeschreven in het bedrijfsnatuurplan aangepast, zodat ze nu makkelijk en praktisch uitvoerbaar zijn? Ja/nee

Om welke werkzaamheden gaat het en wat heeft u aangepast?

Werkzaamheden	Aanpassing
☐ Maaien natuurstroken	
☐ Maaien slootkanten	
☐ Afvoeren maaisel	
☐ Snoeien en dunnen houtige elementen	
☐ Anders, ...	

10. Zijn er beheerwerkzaamheden tbv agrarisch natuurbeheer die u nog steeds lastig en/of duur vindt? Ja/nee

Om welke werkzaamheden gaat het en waarom zijn deze 'lastig'?

Werkzaamheden	Reden
☐ Maaien natuurstroken	(A) Tijdrovend..... (B) Niet juiste apparatuur..... (C) Hoge kosten..... (D) Lastig 'bereikbaar'..... (E) Anders.....
☐ Maaien slootkanten	(A) Tijdrovend..... (B) Niet juiste apparatuur..... (C) Hoge kosten..... (D) Lastig 'bereikbaar'..... (E) Anders.....
☐ Afvoeren maaisel	(A) Tijdrovend..... (B) Niet juiste apparatuur..... (C) Hoge kosten..... (D) Lastig 'bereikbaar'..... (E) Anders.....
☐ Snoeien & dunnen	(A) Tijdrovend..... (B) Niet juiste apparatuur..... (C) Hoge kosten..... (D) Lastig 'bereikbaar'.....

	(E)Anders.....
O Anders,	(A)Tijdrovend.....
.....	(B)Niet juiste apparatuur.....
	(C)Hoge kosten.....
	(D>Lastig 'bereikbaar'.....
	(E)Anders.....

11. Kunt u voordelen noemen van het agrarische natuurbeheer op uw bedrijf?

Ja/nee

- (A) Minder onkruidbestrijding (in perceel of teeltvrije zone) .....
- (B) Beter bereikbaarheid percelen door bufferstroken.....
- (C) Praktische invulling kopakkers/teeltvrije zone.....
- (D) Lagere plaagdruk in gewas .....
- (E) Minder drift en emissie naar sloten.....
- (F) Goede invulling voor 'overhoeken'.....
- (G) Beter imago / waardering uit samenleving.....
- (H) Verhoging van eigen beleving/mooier bedrijf.....
- (I) Hogere recreatieve/landschappelijke waarde.....
- (J) Vergoeding.....
- (K) Kennis opgedaan.....
- (L) Anders; .....
- .....
- .....
- .....

12. Kunt u nadelen noemen van het agrarische natuurbeheer uw bedrijf?

Ja/nee

- (A) Toename lastige onkruiden .....
- (B) Toename lastige dieren (bv muizen, ganzen) .....
- (C) Weinig natuurwaarde.....
- (D) Beheer is tijdrovend.....
- (E) Beheer is moeilijk in praktijk uit te voeren.....
- (F) Verlies kostbare productiegrond .....
- (G) Financieel niet aantrekkelijk .....
- (H) Geen duurzame 'vergoeding/beloning'.....
- (I) Weinig waardering 'buitenwereld' / collega's.....
- (J) Risico op bestemmingsverandering (landbouw naar natuur).....
- (K) Anders; .....
- .....
- .....
- .....

E Het project

13. Kunt u van de volgende projectonderdelen geven wat u daar van vond dmv een rapportcijfer?

Projectonderdeel	'Rapportcijfer' 1 t/m 10 (of nvt)
Begeleiding door onderzoeker(s)	
Het bedrijfsnatuurplan	
De winterbijeenkomsten	
De landelijke dag (2003)	
Open dag op natuur breed bedrijf in eigen regio	
Mededelingenbrieven	
Natuur breed informatie map	
Kennis- informatieoverdracht richting u over agrarisch natuurbeheer	
Interne communicatie algemeen (voldoende op de hoogte van stand van zaken project)	
Externe communicatie algemeen (hoe was de communicatie naar buiten over het project)	

14. Kunt u één 'aandachtspunt' noemen wat een volgende keer in een dergelijk project anders/beter zou kunnen?

.....

.....

.....

15. Kunt u één punt noemen wat u als (zeer) positief heeft ervaren binnen het project?

.....

.....

.....

16. Zou u opnieuw meedoen aan Natuur breed als ze weer voor de keus zouden staan? Ja/nee

Waarom?

.....

.....

.....

F Tot slot

17. Kijkt u door dit project anders tegen agrarisch natuurbeheer aan dan voor u begon? Ja/nee

Hoe keek u er toen tegen aan en hoe doet u dat nu?

Toen: (A)'Pure noodzaak' / (B)sceptisch / (C)nieuwe uitdaging / (D)kans om 'wens' eindelijk te verwezenlijken/(E)anders

.....

.....

Nu: (A)meegevallen / (B)tegengevallen / (C) totaal anders dan verwacht/(D)anders,.....

.....

.....

.....

18. Is agrarisch natuurbeheer volgens u makkelijk in iedere agrarische bedrijfsvoering in te passen (en waarom)?

Ja/nee

.....

.....

.....